

VR̥ṢASĀRASAM̐GRAHA
A Critical Edition in Progress
Version of November 28, 2021

Csaba Kiss

Contents

प्रथमो ऽध्यायः.....	4
---------------------	---

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं
सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।
हरीन्द्रब्रह्मादिभिराप्तमग्रं
प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १:१॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।
पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १:२॥
अतूतः पुन पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।
जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥ १:३॥
जनमेजय उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १:४॥
द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं यत्तद्विजोत्तम ।
कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १:५॥
वैशम्पायन उवाच ।

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 193v–195v, C₄₅ ff. 201v–203v, C₀₂ ff. 267r–270r, K₈₂ ff. 1v–3v, K₁₀ exp. 44 (then exp. 43 lower and then upper leaves; 1.62cd–2.22 are missing), K₀₇ ff. 209v–211v, K₀₃ ff. 227v–229v; M ff. ???–???; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂; lemmata in parentheses indicate a longer chunk of text for which there may be additional variants given in the apparatus 2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

1a °न्तमनन्त°] C₉₄C₄₅^pC₀₂K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °न्तमन्त° C₄₅^a • °पारं] CK₀₇ME ; °पारं K₈₂K₁₀K₀₃ 1b सुसूक्ष्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; शुसूक्ष्म° C₀₂ • °जगत्सुसारम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ME ; °जगत्सुसारं C₀₂ , °जगत्सुरासुरं K₁₀ , °जगत्सुसारम् K₀₃ 1c °भिराप्तमग्रं] conj. ; °भिराप्तमग्रं CK₈₂K₁₀K₀₇K₀₃E , °भिर्यत्समग्रं M 2b सहस्राध्यायमु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M ; सहस्राध्यायमु° C₀₂ , सहस्राध्यायुरु° E 2c पर्व चास्य] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇M^p ; पर्वचास्य C₄₅ , पर्वमस्य C₀₂K₀₃M^aE • शतं पूर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; त C₀₂ 2d श्रुत्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; श्रद्धा C₄₅ • भारतसंहिताम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇M ; भारतसंहिता C₀₂ , भारतसंहितं K₀₃ , नारादसंहिताम् E 3a अतूतः पुन पप्रच्छ] em. ; अतूतः पुः*प्रच्छ C₉₄ , अतूतः पुनः पप्रच्छ C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ , अतूतः पुनरप्रच्छ C₀₂ , अतूतः पुन पःप्रच्छ K₀₃ , अतूतः पुनः पपृच्छ M , अतूता पुनः पप्रच्छ E 3b वैशम्पायन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; वेसम्पायन° C₀₂

शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
 व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १:६॥
 अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
 शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १:७॥
 जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १:८॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]
 ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
 स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:९॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।
 निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:१०॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।
 देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।
 यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११॥
 कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।
 स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।
 एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अतिसंशयकष्टं ते पृष्ठो ऽहं द्विजसत्तम ।
 दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥ १:१३॥
 कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।
 सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥ १:१४॥
 तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
 सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥ १:१५॥
 हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
 यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १:१६॥
 न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज ।
 कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥ १:१७॥
 कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।
 त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥ १:१८॥
 कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।

त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥ १:१९॥
 मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
 अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥ १:२०॥
 समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
 शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥ १:२१॥
 षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।
 द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥ १:२२॥
 त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
 एषा चतुर्युगासंख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥ १:२३॥
 मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥ १:२४॥
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
 रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १:२५॥
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १:२६॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १:२७॥
 यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
 कालचक्रं भ्रमत्वैव विश्रमं न च विद्महे ॥ १:२८॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
 कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत् क्वचित् ॥ १:२९॥
 चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
 कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:३०॥
 एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
 अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३१॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच ।
 श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।
 परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १:३२॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
 प्रयुतं नियुतं कोटिर्बुधं वृन्दमेव च ॥ १:३३॥
 खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।

समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥ १:३४ ॥
 सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
 परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १:३५ ॥
 परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
 पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १:३६ ॥

[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।
 ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।
 कति चाङ्गुलिमूर्धेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १:३७ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
 देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १:३८ ॥
 पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
 ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १:३९ ॥
 शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव †सर्वेषामिव भूरिताः† ।
 दशनाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १:४० ॥

[दश नामानि दिगष्टकानाम्]

सहासह सहः सह्यो विसहः संहतो ऽसभा ।
 प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १:४१ ॥
 प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।
 दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ॥ १:४२ ॥
 आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ।
 यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ॥ १:४३ ॥
 संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ।
 नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ॥ १:४४ ॥
 नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ।
 वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ॥ १:४५ ॥
 बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।
 भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १:४६ ॥
 नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।
 वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्गो वृषभध्वजः ॥ १:४७ ॥
 ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्वृषजो वृषनन्दनः ।
 नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १:४८ ॥
 सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।

सत सत्य लयः शम्भुर्दशनायकमुत्तरे ॥ १:४९ ॥
 इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।
 इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥ १:५० ॥
 अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।
 अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥ १:५१ ॥
 सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतं ।
 शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥ १:५२ ॥
 सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।
 अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतः ॥ १:५३ ॥
 एकैकस्य परीवारो नियुतः पृथगेव च ।
 कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥ १:५४ ॥
 दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।
 वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥ १:५५ ॥
 खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
 दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥ १:५६ ॥
 शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
 पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥ १:५७ ॥
 समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
 मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥ १:५८ ॥
 अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
 परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।
 एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥ १:५९ ॥

[प्रमाणम्]

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्भुवतो मम ।
 चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥ १:६० ॥
 कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।
 अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ १:६१ ॥
 सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।
 विंशकोटिषु गुल्मेषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥ १:६२ ॥
 प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।
 ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ १:६३ ॥

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।

ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥ १:६४ ॥
 वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।
 तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १:६५ ॥
 बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।
 पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १:६६ ॥
 एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
 इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्सहस्रिकम् ॥ १:६७ ॥
 अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।
 सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १:६८ ॥
 षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
 दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १:६९ ॥
 चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
 त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १:७० ॥
 त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
 द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १:७१ ॥
 कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
 कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १:७२ ॥
 ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
 गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्वर्यद्वताय तु ॥ १:७३ ॥
 राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
 सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥ १:७४ ॥
 तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।
 शक्तिः पराशरं प्राह जातूकर्णाय वै ततः ॥ १:७५ ॥
 द्वैपायनं तु प्रोवाच जातूकर्णो महर्षिणम् ।
 रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १:७६ ॥
 रोमहर्षाय प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
 दशद्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
 मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १:७७ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

11b cf. Kūmapurāṇa 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥ 29 ≈ Kūmapurāṇa 1.11.32: कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद् वशे ॥

3c जनमेजय यत्पूर्व] em. ; जनमेजयेन यत्पूर्व $C_{94}^{pc}C_{45}K_{07}K_{03}E$, जनमेजये यत्पूर्व C_{94}^{ac} , जन्मेजयेन यत्पूर्व C_{02} , जनमेजयेन यत्पूर्व K_{82} , जनमेजयेन यत्पूर्व K_{10} , जन्मेजयेन यत्पूर्व M 3d तच्छृणु त्वमं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}ME$; तच्छृणु त्वमं C_{02} , $xxxxx K_{10}$, तच्छृणु स्वमं K_{03} • तन्द्रितः] C_{02} ; तन्द्रितम् $C_{94}C_{45}K_{07}K_{03}ME$, तन्द्रितम् K_{82} , $xxx K_{10}$ 4 जनमेजय] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}ME$; जन्मेजय C_{02} 4a भगवन्सं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; भगवं सं C_{02} , भगव सं K_{03} , भगवं सं M • धर्मज्ञ] $CK_{10}K_{07}ME$; ज्ञ K_{82} , धर्मज्ञः K_{03} 4b विशारद] $C_{94}K_{10}K_{07}K_{03}$; विशारदः $C_{45}C_{02}K_{82}E$, विशारदम् M 4d अस्ति धर्म] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; अस्ति धर्मः C_{45} , अस्ति धर्म $C_{02}M$, अधर्म K_{03} • परं गुह्यं] $C_{94}K_{10}K_{03}ME$; परो गुह्य C_{45} , परं गुह्य $C_{02}K_{82}$, परगुह्यं K_{07} 5a द्वैपायनं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}ME$; द्वैपायनं C_{02} • मुखोद्गीर्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; मुखोद्गीर्णं C_{02} , मुद्गीर्णं K_{03} , मुखं गीर्णं M^{ac} , मुखां गीर्णं M^{pc} , मुखाद्गीर्णं E 5b धर्म यत्तद्धिं] C_{45} ; धर्म वा यत्तद्धिं $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$, धर्मवत्य द्विं C_{02} , धर्म वा यत्तद्धिं K_{03} , धर्मवाक्यं द्विं M • उत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}E$; उत्तमः C_{02} , उत्तमः M 5c हि मे तृप्तिं] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; हि मे तृप्ति K_{03} , प्रसादेन M 5d यत्नात्तपोधन] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; यत्नात्तपोधन C_{94} , यत्ना तपोधनः C_{02} , यत्ना तपोधन K_{03} , यत्नन्तपोधन M 6 वैशम्पायन उवाच] $CK_{82}K_{10}K_{07}K_{03}M^{pc}E$; omitted in M^{ac} 6a राजन्नं] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; राजन्नं K_{03} , राजनं M 6b ख्यानमनुत्तमम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}ME$; ख्यानमुत्तमम् C_{45} , ख्यानमुत्तमम् C_{02} , धर्मव्याख्यानमुत्तमं K_{03} (unmetr.) 6c प्रातं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}ME$; प्रातं C_{02} 6d धर्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}ME$; धर्मं C_{02} • शृणोतु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}ME$; शृणोतु C_{02} • मे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}ME$; मै C_{45} 7a कर्तारं] $CK_{82}K_{10}K_{07}K_{03}ME$; कर्तन्तं K_{10} 7b व्रतं] $CK_{82}K_{10}K_{07}K_{03}E$; व्रतं M • यणम्] $C_{94}C_{45}K_{10}ME$; यन C_{02} , यणः K_{82} , यनं K_{07} , यणं K_{03} 7d परम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}ME$; न्वितम् $C_{02}K_{03}$, परं K_{10} 8a र्थं प्रश्नेकं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; र्थं प्रश्नेकं $C_{94}K_{03}$, र्थप्रश्नेकम् $C_{02}E$, र्थप्रश्नेकं M 8b प्रभं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{03}ME$; प्रभुं C_{02} , प्राभं K_{07} 8c धरो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}K_{03}ME$; धरो C_{94} , धरा K_{10} 8d न्वितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; न्वितं $C_{02}K_{03}M$ 9a ज्ञेया] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}M$; ज्ञेयं $C_{45}C_{02}$, ज्ञेय K_{03} , भूयो E 9b वर्णं] $CK_{82}K_{10}K_{07}K_{03}M$; वर्णं E • वर्जिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{03}ME$; वर्जितं C_{02} , वर्जिताः K_{07} 9c व्यञ्जनं] $CK_{82}K_{10}K_{07}K_{03}M$; व्यञ्जनं E 9cd मुक्तमक्षं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मुक्तं अक्षं C_{45} , मुक्तं अखं K_{03} , मुक्तं अक्षं M 9d किमु तत्परम्] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; किमतः परम् $C_{45}C_{02}$, किमतत्परं $K_{10}K_{03}M$ 10a चार्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}ME$; चार्यं $C_{02}K_{07}K_{03}$ 10ab सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}K_{03}ME$; विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुलं C_{02} , सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K_{10} 10d किमु तत्परम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; किमतः परम् $C_{45}M$, किमतत्परं $C_{02}K_{03}$ 11 राग उवाच] $CK_{82}K_{10}K_{07}ME$; रागोवाच K_{03} 11a देहे क्षं] $C_{94}C_{02}K_{07}$; देहात्क्षं C_{45} , देहक्षं $K_{82}K_{10}K_{03}ME$ • याते] $CK_{82}K_{10}K_{07}ME$; यान्ते K_{03} 11b ग्निशिवादिभिः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}ME$; ग्निशिवादिभिः C_{02} , ग्निं शिवादिभिः K_{03} 11c दूतैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}ME$; दूते $C_{02}K_{03}$ • नीतो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$; नीत्वा C_{02} , नीतः M , नीता E 11d निरञ्जनः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}ME$; निरञ्जन C_{02} 12a पाशैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}ME$; पाशे C_{02} , पाशैः K_{03} • बद्धो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}ME$; बद्धो C_{45} , बद्ध K_{03} 12b निर्देहश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}M^{pc}E$; निर्देहः स C_{02} , निर्देहस्य K_{03} , निर्देहन्म M^{ac} • व्रजेत्] $C_{94}K_{82}K_{07}K_{03}ME$; भवेत् K_{10} 12c स्वर्गं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; स्वर्गं $C_{02}K_{03}M$ • स] $CK_{82}K_{07}K_{03}E$; सं $K_{10}M$ • याति] $K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}M$; यान्ति CE 12e संशयं] $CK_{07}ME$; संशये K_{82} , संशयो $K_{10}K_{03}$ 12f तुमिच्छामि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}ME$; तुमि C_{45} 13 अनर्थयज्ञ उवाच] $CK_{82}K_{10}K_{07}K_{03}ME$; omitted in K_{82}^{ac} 13a अतिसंशयकष्टं ते] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}M^{pc}$; अतिसंशयकष्टन्ते C_{94} , अतिसंशयकष्टम्मे $C_{02}M^{ac}E$, अतिसंशयकष्टो मो K_{03}

30d = MBh 12.220.41d = Garuḍapurāṇa 1.108.7

13b द्विजसत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; च द्विजोत्तमः C₀₂, द्विजसत्तमः K₀₃ 13c °ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; °ज्ञेय C₀₂K₁₀K₀₃ME • मनुष्येस्तु] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME ; मनुष्येस्तु C₄₅, मनुष्येस्तु C₀₂, मनुष्येस्तु K₀₃ 14a कर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃M ; अनर्थयज्ञ उवाच॥ कर्म° C₀₂E • °हेतुः] C₄₅ ; °हेतु C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME, °हेतु C₀₂, °हेतु K₀₃ • शरीरस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; शरीरस्य C₀₂ 14b उत्पत्तिर्नि°] M ; उत्पत्तिर्नि° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E, उत्पत्तिर्नि° C₀₂K₀₃ • च यत्] C K₈₂K₀₇ME ; च यः K₁₀, यत् K₀₃ 14c सुकृत°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; सुकृतकृतन् C₀₂, सुकृत K₀₃ • चैव] CK₈₂K₁₀K₀₇ME ; वापि K₀₃ 14d °हतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇K₀₃ME ; °हतः C₀₂ 15a तेनैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; तेनैव C₀₂K₀₃ • संयाति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; सा यान्ति C₀₂K₀₃, सा याति M 15b वा] CK₁₀K₀₇ME ; च K₈₂K₀₃ 15c सुख°] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; सुखं M • °दुःखं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇M ; °दुःख C₀₂K₁₀E 15d °सम्भवम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇M ; °सम्भवः C₀₂E 16a °न्द्र°] CK₈₂K₁₀K₀₇ME ; °न्द्रः K₁₀ 16b देहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; देहे C₀₂, देह K₁₀M • नृणाम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME ; नृणा C₄₅C₀₂ 16c यं कालपाशमित्याहुः] em. ; यं कालपाशमित्याहु C₉₄C₄₅K₈₂, कालपासेति सत्त्वाह C₀₂, यं कालपाशमित्याहु K₁₀K₀₇, कालपाषेति ऽपस्त्वेह M, यं कालपाशमित्याहु E 16d °व्रत°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ME ; °व्रतः C₄₅C₀₂ 17a विदित°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; विदित C₀₂ 17ab किञ्चिज्जि°] C₄₅M ; किञ्चिद्वि° C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E, किद्वि° C₉₄, किञ्चिज्जि° C₀₂ 17b कथं द्विज°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; ***** ऽम त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि (cancelled) कथं द्विज C₀₂ 17c कालपाशं च] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; कालपाषेति M 17d वेत्तुमर्हसि] CK₈₂K₁₀ ; वेत्तुमर्हसि K₀₇, वेत्तुमर्हसि ME 18a कला°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; काला° C₀₂K₈₂ • °कालं च] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °कालश्च ME 18b °कलां] C₉₄C₀₂K₁₀E ; °कला C₄₅K₀₇, °विधि K₈₂, °कलाः M 18c त्रुटिद्वय°] C₉₄C₀₂K₀₇E ; त्रुटिद्वय C₄₅K₁₀, त्रुटिद्वय K₈₂M • °मेषस्तु] C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇ME ; °मेवस्तु C₉₄, °मेषद्वि° K₈₂ 18d निमेषद्वि°] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; निमेषाद्वि° M 19a °गुणिता] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; °गुणितं M 19b काष्ठा वै त्रिंशतिः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; वै त्रिंशता C₄₅, काष्ठा वै त्रिंशति C₀₂, काष्ठान्वै त्रंशति M 19c मुहूर्तश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇M ; मुहूर्त C₄₅, मुहूर्तश्च E 19d मानुषेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ME ; मानुषश्च C₀₂ • °त्तम°] CK₈₂K₀₇E ; °त्तमः K₁₀M, °त्तमः K₈₂ 20a मुहूर्त°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; मुहूर्ता M, मुहूर्त E 21a समा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; मास C₀₂ • °मासा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °मास° C₀₂E 21b काल°] CK₈₂K₁₀E ; कला° K₀₇ 21c शत°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; शत° E 21b मानुष°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; माणुष्य° C₄₅C₀₂ (unmetr.) 22 (षष्टि ... संज्ञितः)] CK₈₂K₀₇E ; omitted in (eyeskip to from 21d to 24d)K₁₀ 22a षष्टि° चैव] CK₀₇ ; षष्टि वर्ष° K₈₂, omitted in K₁₀, षष्टिश्चैव E 22b °युगः] CK₈₂K₀₇ ; omitted in K₁₀, °युग E 22c द्विगुणः] CK₈₂K₀₇ ; omitted in K₁₀, द्विगुणा E 22d द्वापरो] CK₈₂K₀₇ ; omitted in K₁₀, द्वापरे E 23 (त्रेता ... एकसप्ततिः)] CK₈₂K₀₇E ; omitted in (eyeskip to from 21d to 24d)K₁₀ 23a त्रेता] C₉₄C₄₅K₈₂E ; त्रेता C₀₂, omitted in K₁₀, त्रेता K₀₇ 23b °युगः] CK₈₂K₀₇ ; omitted in K₁₀, °युग E 23d ह्ये°] CK₈₂K₁₀E ; हे° K₀₇ 24 (मन्वन्तरस्य ... संख्यया)] C K₈₂K₀₇E ; omitted in (eyeskip to from 21d to 24d)K₁₀ 24a चैकस्य] CK₈₂K₀₇E ; omitted in K₈₂K₁₀ 24c कल्पो] C₄₅ ; कल्प C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E, omitted in K₁₀ 24d °दश] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; °दश C₄₅, omitted in K₁₀ 25b °आहः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °आह C₉₄ • परिकल्पितम्] C₉₄K₀₇ ; करिकल्पितम् C₄₅, परिकल्पितः C₀₂K₁₀E, परिकीर्तिताः K₈₂ 26a प्रलीयन्ते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; प्रलीयते C₄₅ 26d अहागमे] CK₈₂K₀₇ ; अहाग× K₁₀, अहागमे E 27a °र्ध°] C K₈₂K₀₇E ; °र्ध K₁₀ 27cd °वाहुर्भू°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °वाहु भू° C₀₂K₁₀ 27d महर्षयः] CK₈₂K₁₀E ; महयः K₈₂, महर्षयः K₀₇ 28b दृश्यते त्विह] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; दृश्यन्दिह C₄₅, दृश्यते त्विहः C₀₂ 28c °चक्रं] CK₈₂K₀₇E ; °चक्र K₁₀ • °त्वैव] C₉₄K₈₂K₀₇E ; °त्वैव C₄₅K₁₀, °त्वैह C₀₂ 28d °श्रमं] CK₈₂K₀₇E ; °श्रमो K₈₂, °श्रामन् K₁₀ • विग्रहे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; विग्रहे C₄₅ 29b कालः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; काल E 29c वशगाः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; वशगा E 30b देवराजा] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; देवराज E

34ab = Brahmanḍapurāṇa 3.2.101 39cd cf. Brahmanḍapurāṇa 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्चने 62cd The folio in K₁₀ ends with ऊर्ध्वं , and the folios that may have contained verses 1.62cd–2.22 are missing.

31a कालो] C₉₄C₄₅K₈₂ ; काल C₀₂K₁₀K₀₇E 31b ब्रह्मा विष्णुः परः] C₄₅ ; ब्रह्मविष्णुपरः C₉₄K₀₇ , ब्रह्मा विष्णु परः C₀₂K₈₂K₁₀ , ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) 32a °चक्रं तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °चक्रस्य C₀₂ 32b विनिःसृतम्] corr. ; विनिसृतम् CK₈₂K₁₀K₀₇E (unmetr.) 32c परार्ध] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; परार्ध C₉₄ 32d वः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; यः E 33 अनर्थयज्ञ उवाच] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in K₈₂ 33b °युतं] CK₈₂K₀₇E ; °तन् K₁₀ 33cd कोटिमं] CK₈₂K₁₀E ; कोटिरं K₀₇ 33d °बुदं] CK₈₂K₁₀E ; °बुदं K₀₇ 34a च] CK₈₂K₀₇E ; तु K₁₀ 34b शङ्कुः] corr. ; शङ्कु CK₈₂K₁₀K₀₇ , शङ्ख E 34cd (समुद्रो ... तथा)] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in E 34c मध्यमन्तं च] CK₈₂ ; मध्यमान्तं च K₈₂ , मध्यमन्तश्च K₁₀ , मध्यमन्तश्च K₀₇ , omitted in E 35 (सर्वे ... विधीयते)] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in E 35b परार्ध] K₀₇ ; परार्ध C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ , परार्ध C₉₄ , omitted in E 35c परार्ध] CK₈₂K₁₀E ; परार्ध K₀₇ 36ab परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] CK₁₀K₀₇ ; परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति K₈₂K₀₇ , वृन्दश्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च । परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः॥ E 36e °वेदं] C₉₄E ; °वेदे C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇ (unmetr.) , °वेदा K₈₂ 36f °आख्याता] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °आख्यातं C₀₂K₁₀K₀₇E 37a ब्रह्माण्डं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; ब्रह्माण्ड C₀₂ 37b प्रमाणं प्रापितं] conj. ; प्रमाणञ्चापितं CK₈₂K₁₀E , प्रमाञ्चापितत् K₀₇ 37d महीम्] C₄₅C₀₂K₈₂ ; महीम् C₉₄ , मही K₁₀K₀₇E 38a प्रसंख्यातुं] CK₈₂K₀₇ ; प्रसंसा तु K₁₀ , च संख्यातुं E 38b शक्यं] K₈₂K₁₀E ; शक्या CK₀₇ 39c पुरां] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; ममां E 40b °षामिव भूरिताः] C₉₄C₄₅K₀₇ ; °षामेव भूरिताः C₀₂ , °षामिव भूरिता K₈₂ , °षामेव भूरिणाम् K₁₀ , °षामेव भूर् इमां E 40c दिशां] CK₈₂K₀₇E ; शिवां K₁₀ 40d कीर्तितं शृणु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; य च कीर्तितम् C₄₅ 41a सहासह] CK₈₂K₁₀E ; सहासहः K₀₇ • सह्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; सह्यो C₄₅ , सज्ञो E 41b विसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; विसह C₀₂ • सभा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; सभाः C₄₅ , सता E 41c प्रसहो] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; प्रसहेः E • प्रसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; प्रसहः C₀₂ , सप्रहः E • सानुः] CK₈₂K₁₀ ; सानु K₀₇E 41d पूर्वतो] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; पर्वतो E 42a भासनो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; भास× C₀₂ , भासतो E • भानुः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; भानु C₄₅ 42b द्युतिमो] CK₈₂K₁₀ ; द्युतिनो K₀₇E 42c दीप्ततेजां] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; दीप्ततेजं E • तेजाश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; तेजश्च C₀₂ 43a आग्नेये] CK₈₂K₁₀E ; आग्नेय K₀₇ 43b द्विज] CK₈₂K₀₇E ; द्विजः K₁₀ 43c यमुना] CK₈₂K₁₀E ; यमना K₀₇ 43d यमुनो] C₉₄C₄₅K₁₀ ; यमनो C₀₂K₀₇ , यमुना K₈₂ , यमुनां E 44a संयनो] K₈₂ ; संयमो CK₁₀E , संयमा K₀₇ • यमनो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; यमुनो C₄₅K₁₀ • °यानो] CK₈₂K₁₀E ; °यामो K₀₇ 44b यनो यनः] K₁₀ ; नयो यनः C₉₄C₀₂K₈₂ , नयो नयः C₄₅ , नयो यमः K₀₇ , नयोनय E 44c नगना नन्दो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; नगजा नन्दो C₄₅ , नगनो नदो E 44d नगरो नगनन्दनः] K₁₀ ; नगरोगननन्दनः C₉₄K₀₇ , नगरोगननन्दनः C₄₅ , नगरोगननन्दनः C₀₂ , नगरोगननन्दनः K₈₂ , नगरोगननन्दनः E 45a नगर्भो] CK₈₂K₀₇E ; नृगर्भो K₁₀ • गुह्यो] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; गुह्ये E 45c वारुणेन] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; वारुणे च E 45d शृणु] K₁₀ ; शृङ्गे C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ , शृङ्गे C₀₂ , मृद्धे E 46a बभ्रः सेतुर्भं] corr. ; बभ्रं सेतुर्भं C₉₄C₄₅ , बभ्रं सेतु भं C₀₂ , बभ्रः सेतु भं K₈₂ , बभ्रं सेतुर्भं K₁₀ , बभ्र सेतुर्भं K₀₇ , बभ्रन्सेतुर्भं E 46b °भाजनः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °भाजन E 46c भरणो] C₄₅K₀₇ ; भरण C₉₄K₈₂ , भरणां C₀₂E , भरणा K₁₀ 46d दशैते] CK₈₂K₁₀E ; दशैते K₀₇ • °आलयाः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °आलया E 47a °गर्भश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; °गर्भश्च C₀₂K₈₂E 47c °गर्भश्च] CK₁₀K₀₇E ; °गर्भश्च K₈₂ 47d वृषभं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; वृषभं C₀₂ 48a ज्ञातव्यश्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; ज्ञानवाञ् E abसम्यग्वृषजो] CK₁₀K₀₇ ; सम्यग् K₈₂ , सत्यवृषजो E 48d ये] CK₈₂K₁₀E ; य K₀₇ • द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; द्विजः C₀₂K₁₀ 49a सुलभः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; सुरभः E • सुमनः] CK₈₂K₁₀E ; सुमनाः K₀₇ 49c सत सत्य] CK₀₇ ; सत्यसत्य K₈₂ , सुत सत्य K₁₀ , सत सत्यां E • लयः] CK₈₂K₁₀E ; लयं K₀₇ 49cd शम्भुर्दं] C₉₄C₄₅K₁₀E ; शम्भु दं C₀₂K₈₂K₀₇

49d °नायकमु०] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °नायक उ० E 50b °वर्षणः] CK₈₂K₁₀ ; °(र्षणम्) K₀₇ , °दय्यं च E 50d दशे०] C₉₄K₈₂K₀₇E ; दशै० C₄₅C₀₂K₁₀ 51b निर्मलो म०] em. ; निमलो म० C₉₄ , निर्मलोन्म० C₄₅K₀₇ , निर्मलोत्म० C₀₂E , निमलोर्म० K₈₂K₁₀ 51c अक्षयश्चा०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; अक्षयाश्चा० C₀₂ , अक्षयश्चा० E 51cd विष्णुर्व०] C₉₄C₄₅K₀₇E ; विष्णु व० C₀₂K₈₂ , विष्णुर्व० K₁₀ 51d मध्यमे दश] C₉₄C₄₅K₀₇ ; मध्यमो दश C₀₂K₈₂ , वरवर्षणः K₁₀ , मध्यमे दशः E 52a सर्वेषां] C₈₂K₁₀E ; सर्वेषा K₀₇ • दशमीशानां] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; दशरीशानां E 52b परिवार०] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇E ; परि० C₄₅ , परिवारं K₈₂ 52d °वारितम्] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °वारिता C₀₂^{ac} , °वारिताः E 53ab एकैकम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; एकैकं म० C₀₂K₈₂ 53b परिवारितम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; परिवारितमाः E 53c अयुतं] E ; अयुतैः CK₈₂K₀₇ , अयुतै K₁₀ • प्रयुतैर्वृ०] CK₈₂K₁₀E ; प्रयुतै वृ० K₀₇ 53d प्रयुतं नियुतैर्वृत्तम्] em. ; प्रयुतं नियुतैर्वृत्तः E , प्रयुतैर्नियुतैर्वृत्तः C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ , प्रयुतैर्नियुतैर्वृत्तः C₀₂ , प्रयुतै नियुतै वृत्तः K₁₀ 54a परीवारो] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; परिवारो E 54b नियुतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; नियुत C₀₂ • च] CK₈₂K₁₀K₀₇^{pc}E ; चः K₀₇^{ac} 54c कोटिभिर्द०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; कोटिभि C₄₅ • °कोट्येन] CE ; °कोट्येन K₈₂K₀₇ , °कोट्येनः K₁₀ 54d एकैकः] C₉₄C₄₅K₈₂E ; एकैक C₀₂K₁₀K₀₇ • परिवारितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; परिवारितः C₉₄ 55a °कोटिषु] C₄₅C₀₂K₁₀E ; °कोटीषु C₉₄K₈₂K₀₇ 55b °वृन्दभूतैर्वृत्तम्] CK₁₀ ; °वृन्दवृत्तैर्वृत्तं K₈₂ , °वृन्दभूतै वृत्तं K₀₇ , °वृन्दं वृत्तैर्वृत्तः E 55d खर्वभिः] CK₈₂K₁₀E ; खर्वभिः K₀₇ • °वारितम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °वारितः E 56b °गणैर्वृत्तम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; °गणे वृत्तम् C₄₅ , °गणे वृत्तं K₀₇ , °गणैर्वृत्तः E 56c °खर्वेषु] CK₈₂K₁₀E ; °गर्वेषु K₀₇ 56d °वारितम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °वारितः E 57a पृथगेकैकं] em. ; पृथगेनैव C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E , पृथगेनैव C₄₅ 57b °वारितम्] K₈₂^{pc} ; °वारितः CK₁₀K₀₇E , °तं K₈₂^{ac} 57d समुद्रैः] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; समुद्रैः C₉₄ , दमुद्रैः C₄₅ • °वारितम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °वारितः E 58a तथै०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; तथे० C₀₂ 58b मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृत्तम्] CK₈₂ ; मध्यसंख्यैस्तु तै वृत्तम् K₁₀ , मध्यसंख्यैस्तु तेर्वृत्तं K₀₇ , मध्ये शङ्खायुतैर्वृत्तः E 58c मध्यसंख्येषु] C₈₂K₁₀K₀₇ ; मध्ये शंखेषु E 58cd एकैकमननैः] CK₈₂K₁₀E ; एकैकं मननैः K₀₇ 58d °वारितम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °वारितः E 59b परार्थपरिवारितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; परार्थं ×××रितम् C₀₂ , परार्थैः परिवारितः E 59d °वारितम्] CK₈₂K₀₇ ; °वारिवारितं K₁₀ , °वारितः E 59e कथितो] CK₈₂K₀₇ ; (कथितो) K₁₀ , कथिता E 59f शक्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; शक्य C₀₂ • सांख्यमु०] C₉₄C₀₂K₁₀ ; सांख्यमु० C₄₅ , स्यख्यमु० K₈₂ , संख्यमु K₀₇ , संख्यामु० E 60a प्रमाणं] C₀₂K₈₂K₀₇E ; प्रणामं C₉₄C₄₅ , प्रमाण K₁₀ 60b संक्षेपाद्भवतो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; संक्षेपाद्भवतो C₄₅ , संख्येपाद्भवतो K₀₇ 61a परी०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; परि० C₄₅ (unmetr.) 61b ब्रह्मणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; ××× C₀₂ • °कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; °कीर्तिताः C₀₂ , °कीर्तितः K₈₂ 62d रविः] CK₈₂K₀₇ ; रवि E 63a प्रमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; प्रणामं C₄₅ 63c ब्रह्माण्डं चा०] K₈₂ ; ब्रह्माण्डश्च C₉₄C₄₅K₀₇ , (ब्रह्माण्डाश्चा)० C₀₂ , ब्रह्माण्डाश्चा E • °मेयाणां] C₉₄K₈₂E ; °मेयाणा C₄₅C₀₂K₀₇ 63d °कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °कीर्तिताः C₀₂ 64b °सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; ××मः C₀₂ 64c पूर्णं] C₉₄C₀₂K₈₂E ; पूर्वं C₄₅ , पूर्ण K₀₇ 64d °तथम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °तथा C₀₂ 65b प्राप्तं चोशनसं] C₄₅K₈₂K₀₇ ; प्राप्तं चौशनसं C₉₄ , प्राप्तं औशनसं C₀₂ , प्राप्तश्चोशनसं E 66b सूर्यं] C₀₂E ; सूर्यस् C₉₄K₈₂K₀₇ , सूर्य C₄₅ • त्रिंशत्स०] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; त्रिंशस० C₀₂ 66c °विंशत्सहस्राणि] corr. ; °विंशहस्राणि C₉₄ , °विंशसहस्राणि C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇ , °विंशत्सहस्राणि E 67a °विंशत्०] E ; °विंश० CK₈₂K₀₇ 67b कीर्तितम्] E ; कीर्तितः C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇^{pc} , कीर्तिताः C₀₂ , कीर्तित K₀₇^{ac} 67c वसिष्ठाय] C₉₄C₀₂K₈₂E ; विशिष्ठाय C₄₅ , वहिष्ठाय K₀₇ 67d विंशत्सो०] corr. ; विंशत्सो० C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E , विशत्सो० C₄₅ 68a अष्टा०] CK₈₂E ; आष्टा० K₀₇ 68c सारस्वतस्त्रि०] em. ; सारस्वता त्रि० C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E , सारस्वतास्त्रि० C₄₅ • °धामाय] CK₈₂K₀₇E ; omitted in K₈₂^{ac} 69b भर०] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; भार० C₀₂ 69d अभाषत] C₉₄C₄₅K₈₂ ; अभाषत C₀₂ , अभाषतः K₀₇E 70c त्रय्यारुणि] corr. ; त्रय्यारुणि C₉₄C₄₅K₈₂ , त्रय्यारुणि C₀₂E , त्रय्यारुणि K₀₇ 70d अभाषत] C₉₄C₀₂K₀₇ ; अभाषतः C₄₅ , स्वभावत K₈₂ , ह्यभाषत E

[द्वितीयोऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।

श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।

प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥ २:१॥

शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।

कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥ २:२॥

कस्य बालयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।

का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥ २:३॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।

दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥ २:४॥

अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धितम् ।

न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्डो न च दण्डकः ॥ २:५॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 195v–197r, C₄₅ ff. 203v–204v, C₀₂ ff. 270r–270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 3v–4v, K₁₀ exp. 43 and 42 (sic!) (it broke off at 1.62d and resumes at 2.23), K₀₇ ff. 211v–213r; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

71a त्रय्यारुणि°] corr. ; त्रय्यारुणि° CK₀₇, त्रय्यारुणि° K₈₂E • विप्रेन्द्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; विप्रेन्द्र C₀₂ 71b धनंजय°] CK₈₂^{pc}K₀₇E ; धन° K₈₂^{ac} • °भाषत] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; °भाषतः C₄₅E 72c °जयाद्वि°] C₉₄K₈₂E ; °जया द्वि° C₄₅C₀₂K₀₇ • °श्रेष्ठ] CK₈₂K₀₇E ; °श्रेष्ठो E 72d ऋणंजय°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; ऋणंजाय° C₄₅ 73a प्राप्तो] CK₈₂K₀₇E ; प्राप्तौ E 73c गौतमाश्च] CK₈₂E ; गौतमाश्च K₀₇ • भरद्वाज°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; भरद्वाज° C₄₅ 73d तस्माद्धर्षद्वयाय] CK₈₂K₀₇E ; तस्माद्धर्षद्वयाय E 74a राजश्रवास्] em. ; राजश्रव CK₈₂E, राजश्रव K₀₇ 74c °शुष्मात्°] C K₀₇E ; °शुष्मा त° K₈₂ 74cd प्राप्तस्तु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; प्राप्त तृ° C₀₂ 74d भो] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; omitted in C₄₅ 75b °भाषत] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °भाषतः C₀₂E 75d जातू°] corr. ; जतु° C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E, तु° C₄₅ 76a द्वैपायनं तु] em. ; द्वैपायनस्तु CK₈₂K₀₇E, द्वैपायनाय E 76b जातूकर्णो महर्षिणम्] em. ; जतुकर्णो महर्षिणम् C₉₄C₄₅K₈₂^{pc}K₀₇E, जतुकर्णा महर्षिणः C₀₂, जकर्णो महर्षिणः K₈₂^{ac}, जतुकर्णमहर्षिणा E 76d °मुनिः] CK₈₂K₀₇E ; °मुनि E 77a °हर्षाय] CK₈₂K₀₇E ; °हर्षणाय E 77b पुराणं सम्प्रकाशितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; पुराण सम्प्रकाशितां C₀₂ 77e मानुषाणां] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; मनुषाणां C₄₅ 77f भूयः] CK₈₂K₀₇E ; भूय E • °च्छसि] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °च्छसीति C₀₂ Colophon: नामाध्यायः प्रथमः] CK₈₂K₀₇E ; नाम प्रथमोऽध्याय E 1a जनाग्रेण] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; जना×× C₉₄ 2b ब्रह्माण्डा°] CK₈₂K₀₇E ; ब्रह्माण्ड E 2c ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; ज्ञेया C₀₂ 2d कति] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; कतिः C₀₂ 3a लयनं ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; लयनं C₄₅, लक्षणं ज्ञेयं E 3b वासिनः] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; वासिरानः C₄₅ 3c का] em. ; को CK₈₂K₀₇E, किं E • प्रजा ज्ञेया] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; प्रजा×या C₉₄

न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।
 नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥ २:६॥
 न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।
 ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥ २:७॥
 न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।
 नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥ २:८॥
 नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्स्त्रियश्चैव शिवालये ।
 न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥ २:९॥
 गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा ।
 याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥ २:१०॥
 अनर्थी ब्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
 न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥ २:११॥
 द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।
 मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥ २:१२॥
 आहूतसम्पन्नं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
 न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्क्वचित् ॥ २:१३॥
 न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।
 न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥ २:१४॥
 न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
 तारा ग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥ २:१५॥
 न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।

5ab cf. Līṅgapurāṇa 1.21.71ab: नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

4b न त्वं] CK₈₂K₀₇ ; तत्त्वं E • °हंसि] CK₈₂E ; °हंसि K₀₇ 4c दैवतैः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; देवतैः
 C₀₂K₀₇E • शक्तिर्] C₉₄ ; शक्ति C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E 5a अगम्यगमनं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; अगम्यगगहनं
 C₀₂ , अगम्यगगमनं K₀₇ 5b गुह्याः] K₀₇E ; गुहाः CK₈₂ • समुद्धितम्] CK₈₂ ; समृद्धितं K₀₇ ,
 समृद्धिदम् E 5c प्रभुर्नो] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; प्रनेः C₀₂ 5d दण्ड्यो] C₀₂K₈₂K₀₇ ; दण्डो C₉₄C₄₅ ,
 दण्ड्या E • दण्डकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; ण्डकः C₄₅^{ac} , पण्डकः C₄₅^{pc} 6a सत्यो] CK₈₂K₀₇ ; सत्यौ E
 • तत्र] CK₈₂K₀₇ ; तत्रा E 6b नो] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; × C₉₄ 6c नानृजुर्न] em. ; नाऋजुर्न C₉₄
 E , नाऋजुर्न C₄₅K₀₇ , नाऋजुर्न K₈₂ , नाऋजुर्न C₀₂ 6d न तृष्णा न च] CK₀₇E ; न च तृष्णा
 न K₈₂ • ईर्ष्यता] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; ईर्ष्यताः C₀₂ , ईर्ष्यता E 7a क्रोधो] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; क्रोधौ
 C₀₂ 7b सूयकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; सूचकः C₄₅ , स्तेयकः E (unmetr.) 7d शठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ;
 षठो C₀₂ , शठे E • मत्सरः] CK₈₂K₀₇ ; मत्सराः E 8a व्याधिर्न] C₉₄C₄₅K₈₂E ; व्याधि न C₀₂
 K₀₇ • जरा तत्र] C₄₅K₀₇ ; जरास्तत्र C₉₄C₀₂K₈₂E 8b विक्लवः] CK₈₂K₀₇ ; विक्लव E 9a मानवः]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; माखः C₉₄ 9c प्रशंसास्ति] CK₈₂K₀₇ ; प्रशंसाश्च E 10c तत्रास्ति] CK₈₂^{pc}K₀₇E ;
 तत्रा K₈₂ 11a ब्रज तः] CK₈₂E ; ब्रजस्तः K₀₇ 11c कर्म नाः] em. ; कर्म न CK₈₂K₀₇ , कर्मणा
 E 11d कलिः] CK₈₂K₀₇^{pc} ; कलि K₀₇^{ac}E 12a च न त्रेता] C₀₂K₈₂K₀₇E ; च न त्रेता C₉₄ , च त्रेता
 न C₄₅

न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यं नरकं तथा ॥ २:१६॥
 तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
 अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥ २:१७॥
 हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।
 देवमानुषवज्र्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥ २:१८॥
 परार्धद्विगुणोत्सेधा विस्तारश्च तथाविधः ।
 अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥ २:१९॥
 अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
 प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहानि च ॥ २:२०॥
 स्वादुमूलफलास्कन्दलताविटपपादपाः ।
 कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥ २:२१॥
 तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।
 तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥ २:२२॥
 परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
 परार्धद्वयविक्षेपा योजनानां द्विजोत्तम ॥ २:२३॥
 ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
 अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यञ्चैति कश्चन ॥ २:२४॥
 शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्यहम् ।
 भोगमक्षयस्तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥ २:२५॥
 शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः ।
 परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥ २:२६॥
 बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
 परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥ २:२७॥
 भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।

16d Cf. 19.48cd: विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्नरकसाधनम्

12b कृतं चा०] C₀₂K₈₂ ; कृतश्चा० C₉₄C₄₅K₀₇E 12c मन्वन्तरं न तत्रास्ति] C₉₄C₄₅K₈₂E ; मन्वन्तरास्ति
 C₀₂ , मन्वन्तरनन्त तत्रास्ति K₀₇ 12d कल्पश्चैव] CK₀₇E ; कल्पं चैव K₈₂ 13a आहूत०] CK₈₂
 K₀₇ ; आभूत० E 13b ब्रह्मरात्रिदिनं] CK₈₂K₀₇ ; ब्रह्मरात्रिदिवस् E 13c जन्ममरणं तत्र] C₀₂K₈₂
 E ; जन्ममरणं तत्र C₉₄C₄₅ , जन्ममरणन्त्रत K₀₇ 13d आपदं] CK₈₂K₀₇ ; अपदं E 14a चाशा-
 पाश०] C₄₅K₀₇^{pc} ; च सायाश० C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E • °बद्धो] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; °द्धो C₀₂ , °वद्धो E
 14b °मोहं] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; °मोहो C₉₄ 14c देवा] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; देवो C₄₅ 15b गन्धर्वा]
 CK₈₂K₀₇ ; गन्धर्वो E 16a जपो] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; जयो C₉₄ • नाह्निकस्त०] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ;
 नाह्निक त० C₄₅ 16d न तिर्यं नरकं] em. ; नातिर्यन्नरकस् C₉₄C₀₂K₈₂ , नातिर्यन्नरकन् C₄₅ , नातिर्यं
 नरकस् K₀₇ , न तीर्थन्नरकन् E 18a हरेच्छाप्रभवाः] K₀₇ ; हरेच्छप्रभवाः CK₈₂ , हरेच्छाप्रभवा
 E 18c वज्र्यानि] CK₈₂K₀₇ ; वज्रानि E 19a °गुणोत्सेधा] conj. ; °गुणोच्छेधा C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ,
 °गुणोच्छेधा C₀₂ , °गुणाच्छेधा E

परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ॥ २:२८॥
 कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥ २:२९॥
 कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥ २:३०॥
 ईशानस्य कलाः पञ्च वक्त्रस्यापि चतुष्कलाः ।
 अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥ २:३१॥
 सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।
 अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥ २:३२॥
 संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥ २:३३॥
 शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।
 शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥ २:३४॥
 अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।
 कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥ २:३५॥
 गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तत्त्वा च वै पुनः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥ २:३६॥
 सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।
 दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥ २:३७॥
 स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।
 स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।
 न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥ २:३८॥

19b विस्तारश्च] K₀₇ ; विस्तारं च CK₈₂E • °विधाः] K₀₇ ; °विधा CK₈₂E 19c अनेकाकार°] C₄₅
 C₀₂K₈₂K₀₇E ; अनेकार° C₉₄ 20a अन्ये] CK₈₂K₀₇ ; बहु° E 20c षण्डाश्च] CK₈₂K₀₇ ; घण्टाश्च E
 20d °रुहानि] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; °रुहाणि C₀₂ , °सहानि E 21a स्वादु°] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; स्वाधु°
 C₉₄ • °मूल°] CK₀₇E ; °मूला K₈₂ 22c °बालाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; °वराः E 23c °द्वय°] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₀₇E ; °द्व° K₈₂ • °विक्षेपा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; विज्ञेया E 23d °त्तम] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ;
 °त्तमः K₈₂ 24b बलशक्तिश्च भो द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in K₈₂^{ac} , तव शक्तिश्च भो द्विज E
 24c अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in K₈₂^{ac} 24d न तिर्यञ्चेति कश्चन] K₈₂^{pc}
 K₀₇ ; न तिर्यञ्चेति कश्चन C₉₄C₄₅K₁₀E , न तिर्यं चेति कश्चन K₈₂^{ac} 25c भोगमक्षयस्त°] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇ ; भोगमयास्तु त° E 25d °मृत्युर्न] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °मृत्यु न K₁₀ 26b प्रभाः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; प्रभा E 26d °शानानां] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °शानाना K₁₀ , °गानानां K₀₇ • स्मृतालयः]
 C₉₄K₁₀K₀₇ ; स्मृतालय C₄₅ , स्मृतालय K₈₂ , स्मृतालया E 27a °भाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °भा
 E

यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।

ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥ २:३९ ॥

कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।

अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् ।

त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥ २:४० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः ॥

37ab Cf. ŚDhU 2.104: त्रिः प्रदत्त्वा मही पूर्णा...

27b ज्ञेयास्त°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; ज्ञेया त° K₈₂E • °आलये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °आलयं E
 27d दिश°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; दिशि° K₁₀ 28a °प्रभाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °प्रभा E 28b दक्षिणां]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; दक्षिण° E • दिशम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; दिशिम् C₄₅E 28d °घोरा°] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; °घोरा° E • °श्रिताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °श्रिता E 29b पश्चिमां] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇
 E ; पश्चिमा C₄₅ • दिश°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; दिशि° K₀₇ • °श्रिताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °श्रिता
 E 29d सद्यमिष्टा°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; सद्यमिष्टा° K₈₂ • स्मृतः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्मृताः C₄₅
 30b उत्तरां] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; उत्तरा C₄₅ • दिशम्] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; दिशिम् C₉₄ 30d °लयः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °लय K₀₇ 31a कलाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; कला E 31b चतुष्कलाः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; चतुष्कले E 31d वामदेवा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; वामदेव° K₁₀ 32a ज्ञेयाः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; ज्ञेया E 32b संसारा°] C₉₄C₄₅^{pc}K₈₂K₁₀K₀₇E ; संसा° C₄₅^{ac} 32c °त्रिंशत्क°] corr. ;
 °त्रिंशक° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E • ह्येताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; ज्ञेयाः E 32d °सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₀₇ ; °सत्तमः K₁₀E 33a संख्या वर्णा] C₄₅K₀₇ ; संख्या वर्णो C₉₄K₁₀ , संख्या वर्णा K₈₂ , संध्या
 वर्णा E 33b एकैकस्य] C₉₄K₁₀K₀₇E ; एकैकस्य C₄₅K₈₂ 33d बोधव्यास्त°] em. ; बोधव्या त°
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E 34a °कृष्ट्या] C₉₄C₄₅K₁₀E ; कृष्टा K₈₂K₀₇ 34b योगं सदाभ्यसेत्] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₀₇E ; योग समभ्यसेत् K₁₀ 34c °योगं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °योग E 35c °तप] E ; °तपः
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ (unmetr.) 35e शक्येत] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; शक्येत C₄₅ , शक्येते E 35f देवै°] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀E ; देवै° K₀₇ • °धन] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; °धनम् C₄₅ 36a गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; गन्तु
 K₁₀K₀₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; शक्यन्ते E 37a °द्वीप°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °द्वीप° K₀₇ •
 °समुद्राणि] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °समुद्राय K₁₀ 37c गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; गन्तु K₁₀ , गन्तु K₀₇ •
 शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; शक्यन्ते E 38a स्वदेहान्मांस°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; स्वदेहान्मांस° K₀₇
 , स्वदेहान्मांस° E 38a °स्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °स्व K₁₀ 38e न तत्र गन्तुं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E
 ; न तत्र गन्तुं न C₄₅ 38f °दुष्करैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °दुष्कृतः K₁₀ 39c °दान°] C₉₄C₄₅K₀₇
 E ; °दानं K₈₂ , °दानै K₁₀ 39d °पारगः] C₄₅K₈₂K₀₇E ; °पारगाः C₉₄K₁₀ 39a ब्रह्माण्डान्तस्य
 भोगांस्तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु K₁₀ , ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु E 39b भुङ्क्ते] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀ ; भुङ्क्ते K₀₇ , भुक्त्वा E • °गः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °गाः K₈₂^{ac} 40b धर्मो] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀E ; धर्म K₀₇ 40e °कलनात्काल°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °कलना काल° K₁₀ Colophon:
 नामाध्यायो द्वितीयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; नामाध्याय द्वितीयः K₁₀ , नाम द्वितीयो ऽध्यायः E

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।
 किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।
 कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:१॥
 कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।
 कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:२॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।
 आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥ ३:३॥
 श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।
 चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ३:४॥
 गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।
 देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥ ३:५॥
 ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।
 तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥ ३:६॥
 दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः ।

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 197r–198v, C₄₅ ff. 204v–206r, C₀₂ ff. 273r–273v (it broke off at 2.21 and resumes at 3.30b; f. 272 is missing), K₈₂ ff. 4v–6r, K₁₀ exp. 42, 47–48 (sic!), K₀₇ ff. 213r–214v; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 3 ≈ Matsyapurāṇa 145.27: धर्मेति धारणे धातुर्महत्त्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते । 5ab C₄₅ reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह , skipping to 3.7cd, omitting 3.5–7ab. 6ab cf. Devīpurāṇa 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः
 • cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

1a आहुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; आहु E 1d स्मृताः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; स्मृता C₄₅ , स्मृतः E
 2a कौतूहलं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; कौतूहल E • ममोत्पन्नं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; ममोत्पन्नं K₀₇ 2b संशयं] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; संशयं C₉₄ 3c आधारणान्म°] C₉₄K₁₀ ; आधारणात्प° C₄₅ , आधारणात्म° K₈₂ K₀₇ , आधारेण म° E 3d °भिधीयते] C₉₄K₈₂K₀₇E ; °विधीयते C₄₅K₁₀ 4ab °स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च°] C₉₄ ; °स्मृतिद्वयो मूर्तिश्च° C₄₅K₁₀ , °स्मृतिद्वयो मूर्तिं च° K₈₂K₀₇ , °स्मृतिद्वयो मूर्तिश्च E
 4b °वृषः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °वृष K₀₇ 4c चतुरा°] C₄₅K₈₂K₁₀E ; चातुरा° C₉₄K₀₇ 5a विज्ञेयाः] em. ; विज्ञेयः C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E , omitted in C₄₅ 6a ब्रह्मणो] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in C₄₅ , ब्रह्मणो E • भित्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; वित्त्वा K₁₀ 6b धर्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; धर्म K₁₀
 6d °मध्यमाः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in C₄₅ 7a °आक्षी] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in C₄₅ , °आक्षि E 7b °आद्याः] em. ; °आद्या K₁₀K₀₇E , °आद्याः K₈₂ , omitted in C₄₅ , °आद्या C₉₄
 • °हराः] K₁₀E ; °हरा C₉₄K₀₇ , omitted in C₄₅ , °*माराः K₈₂

तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
 एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३:७ ॥
 विगतराग उवाच ।
 धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्तेभ्यः पृथक्पृथक् ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ३:८ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
 बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥ ३:९ ॥
 श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
 धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥ ३:१० ॥
 पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
 क्रियायास्त्वभयः पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ ३:११ ॥
 लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधः सुतः स्मृतः ।
 लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥ ३:१२ ॥
 क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्वयसायो वपोः सुतः ।
 यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।

10 For 3.10–13, see a rather similar passage e.g. in Kūrmapurāṇa 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनुवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूदेवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदकः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥

7cd तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] C₉₄K₁₀ ; गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eyeskip to from 3.5a)C₄₅ , तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह K₈₂K₀₇ , तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E 8 विगतराग उवाच] C₄₅K₈₂K₀₇E ; विगतराग उ C₉₄K₁₀ , omitted in K₈₂^{ac}
 9a लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C₉₄ ; लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः C₄₅ , लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{ac} , लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{pc} , लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₁₀ , लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₀₇ , लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः E 9b पुष्टिर्मेधा] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; पुष्टिर्मेधा E • लज्जा] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; लज्जा K₈₂ 9c बुद्धिः] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; बुद्धिः C₉₄ 9d सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः] conj. ; सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ , सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₄₅ , सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा E 10a कामः] K₈₂ ; कामः C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ , धर्मः E 11a लाभः] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; लाभः K₈₂E 11b पुत्रः] em. ; पुत्रः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E • श्रुतः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; श्रुतः C₄₅ 11c त्वभयः पुत्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; त्वभयः पुत्रो E 11d दण्डः] corr. ; दण्डः C₉₄K₈₂^{ac} , दण्डो C₄₅ , दण्डः K₈₂K₁₀K₀₇E • च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; तु E 12a लज्जाया विनयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; लज्जायाः विनयः E 12b सुतः स्मृतः] K₈₂K₁₀K₀₇E ; सुतः ★★ C₉₄ , सुतःस्तथा C₄₅ 12c सुधियः] E ; सुधियः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ • पुत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; पुत्रः E 12d अप्रमादः] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; अप्रमादः K₈₂ 13b वपोः] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; वपो K₈₂ 13d सिद्धेः] C₄₅K₈₂K₁₀ ; सिद्धिः C₉₄K₀₇E • व्यजायत] C₉₄C₄₅K₈₂ ; व्यजायते K₁₀E , व्यजायतः K₀₇

स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥ ३:१३॥

विगतराग उवाच ।

मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।

कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥ ३:१४॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिधर्मस्य परिकीर्तिता ।

दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।

स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ३:१५॥

[यमनियमभेदः]

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।

अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ॥ ३:१६॥

धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ।

एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ॥ ३:१७॥

[यमेष्वहिंसा (१)]

अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्ववहितो द्विज ।

त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।

हिंसां पञ्चविधामाहुर्मनुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:१८॥

काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।

15cd cf. Manu 3.171ab: दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also Matsyapurāṇa 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ 15c-f ≈ Matsyapurāṇa 145.31: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MBh Indexes 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥

13e स्वायम्भुवे] C₉₄K₈₂K₀₇; स्वायम्भुवो C₄₅, स्वयम्भुवे K₁₀E • ऽन्तरे त्वासन्] conj.; ऽन्तरे त्वासि C₉₄C₄₅K₈₂, ऽन्तरे त्वासीत् K₁₀, ऽन्तरे त्वासं K₀₇, ऽन्तरेवासि E 14a धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; धर्मं K₀₇, धर्मः E 14c कौतूहलं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E; कोतूहलं C₄₅ • ऽतीवं मे] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E; ऽतीवं मे C₄₅ 14d कर्तय] em.; कीर्तय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E • ऽसंशयम्] C₉₄K₈₂K₀₇E; ऽसंशयः C₄₅K₁₀ 15a श्रुतिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇; श्रुतिः C₄₅E 15ab ऽद्वयोर्मूर्तिधर्मं] C₉₄; ऽद्वयो मूर्ति धर्मं C₄₅K₈₂K₁₀, ऽद्वयी मूर्ति धर्मं K₀₇, ऽद्वयोर्मूर्ति धर्मं E 15b ऽकीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂E; ऽकीर्तितः K₁₀, कीर्तिताः K₀₇ 15cd ऽबन्धमि] em.; ऽबद्ध इ C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇, ऽबन्ध इ K₁₀E 15d श्रौतस्य] em.; श्रौतस्य C₉₄C₄₅K₀₇, श्रौत्रस्य K₈₂, श्रोत्रस्य K₁₀, श्रुतस्य E 15e स्मार्तो] em.; स्मार्त C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E 16a नियमं] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E; नियमै K₈₂ 16d ऽमानृशंस्यं] em.; ऽमनृशंस्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ऽमानृशंस्या K₀₇ 17a धन्यां] E; धन्यः C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇, धन्यं K₈₂ • माधुर्यं] E; माधूर्यं C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ 17b आर्जवं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇; आर्जवश्च E 17d ऽमाहुर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; ऽमाहु मं K₀₇ 18b शृणुष्वाम्] C₉₄C₄₅K₀₇E; शृणुष्व K₈₂K₁₀ 18c बन्धो] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇; बद्धो K₁₀, बन्ध E 18e हिंसां] C₉₄K₈₂K₀₇; हिंसा C₄₅K₁₀E • ऽविधामाहुं] C₄₅K₈₂K₀₇; ऽविधमाहुं C₉₄, ऽविधान्याहुं K₁₀, ऽविध प्राहुं E 19a काष्ठलोष्टं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E; काष्ठ(×× K₁₀ 19b निर्दयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇; निर्दया E

तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥ ३:१९॥
 बद्धा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
 अनाहता म्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥ ३:२०॥
 शत्रुचौरभयैघोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
 त्रासनाद्धमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥ ३:२१॥
 यस्य यस्य हरेद्वित्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
 वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्वारान्निहतः स्मृतः ॥ ३:२२॥
 विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
 हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:२३॥
 अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
 क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ३:२४॥
 नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
 नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥ ३:२५॥
 नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
 नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥ ३:२६॥
 यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् ।
 स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥ ३:२७॥
 सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
 स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥ ३:२८॥
 अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।

19c °भिन्नाङ्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °भिन्नाङ्गा E 19d °वध्यमवा°] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °वध्यववा°
 C₉₄ 20a भुजोरश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; भुजोरश्च K₈₂E 20b शिरोरुक्कण्ठ°] em. ; शिरोरुक्कण्ठ° C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ , शिरोरुः कण्ठ° E 20c अनाहता म्रियन्त्येवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; अनाहत म्रियन्त्येष
 K₁₀ 20d वधो बन्धनजः स्मृतः] conj. ; °नजाः स्मृताः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ , °नजाः स्मृता K₀₇ , °नज
 स्मृतः E 21a °चौरभयैघोरैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °चोरभयै घोरै K₁₀ 21d अन्यैर्वापि] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀E ; अन्ये चापि K₀₇ 22a हरेद्वि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; हरे वि° K₁₀ 22b वधः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₀₇ ; वध E 22a °भिभूतानां] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °विभूतानां K₁₀ 22b तद्वारान्नि°] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇ ; तद्वारान्नि° E 23ab °शस्त्रैर्माया°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °शस्त्रै मा° K₀₇ , °शस्त्रैर्मया°
 E 23c हिंसकान्याहु वि°] C₄₅K₁₀K₀₇ ; हिंसकान्याहुवि° C₉₄K₈₂ (unmetr.) , हिंसकेत्याहु वि° E
 24c परमं धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; परमं धर्म K₁₀ , परमो धर्म K₀₇ 24d त्यजेत्स दुरात्मवान्] C₄₅K₀₇
 E ; त्यजेच्छ दुरात्म* C₉₄ , त्यजेत्सुदुरात्मवान् K₈₂ , त्यजेत्स दुरात्मनम् K₁₀ 25b °तरं] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °तन् C₄₅E 26d परं तपोधन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; पर तपोधमाः E 27a यो
 हिनस्ति न] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; यो न हिन्सन्ति K₁₀ , यो हि नास्ति न E 27b उद्भिज्जादि] em. ;
 उद्भिज्जादि C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E , उद्भिज्जानि K₈₂ • °विधम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °विधिं K₀₇ 27c पुरुषः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; पुरुष° E 28a °दयां नित्यं] C₉₄K₈₂E ; °दया नित्यं C₄₅K₁₀ , °दया नित्य
 K₀₇ 28c यज्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; यज्या K₁₀ 29a परमं ती°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; परन्ती° C₄₅

अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥ ३:२९॥
 अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।
 अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥ ३:३०॥
 अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
 अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥ ३:३१॥
 अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
 अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥ ३:३२॥
 मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
 स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥ ३:३३॥
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्न ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥ ३:३४॥
 मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
 अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥ ३:३५॥
 क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
 देवान्पितृश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ ३:३६॥
 वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37–38 • C₀₂ resumes here in 189.jpg, f. 273r (sic!) with रमं सुखम् (3.30b) After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in CK₈₂K₁₀K₀₇ 34ab = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ Uttarottara 2.XXxx: स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धिमिच्छति 34 ≈ Manu 5.52 35 ≈ Manu 5.41 36 = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition; other editions read परोपकृत°)

30a यज्ञः] C₄₅C₀₂K₁₀E ; यज्ञर् C₉₄, यज्ञ K₈₂K₀₇ 30c परमं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; परमो E 30d परमा] CK₈₂K₀₇E ; परमां K₁₀ 31ab (अहिंसा ... दमः)] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in E 31c लाभः] K₀₇ ; लाभ C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, लाभो C₀₂ 31d परमं] CK₁₀K₀₇E ; परमा K₈₂ 32a धर्मः] K₈₂K₀₇ ; धर्म C₉₄C₄₅E, धर्मो C₀₂, ध× K₁₀ 32b अहिंसा परमा गतिः] CK₈₂K₀₇ ; ××××××× K₁₀, अहिंसा परमो गतिः E 32e अहिंसा परमं ब्रह्म] CK₈₂E ; अहिंसा परमं ब्रह्म K₁₀, अहिंसा परमं ब्रह्म K₀₇ 33a मांसाशनान्नि°] C₉₄C₄₅E ; मांसाशन नि° C₀₂, मांसाशनान्नि° K₈₂, मन्सासनान्नि° K₁₀, मांसाशनान्नि° K₀₇ 33d मांसं] CK₈₂ ; मांस K₁₀E, मांस K₀₇ 34a °मांसेन] CK₈₂K₁₀E ; °मासेन K₀₇ 34b वर्धयितु°] CK₈₂K₀₇E ; वर्द्धयति K₁₀ 34c पितृन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; पितृन् C₀₂E, पितृन् K₁₀ 34d ततो ऽन्यो] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; तदन्यो E 35b °दैवत°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °देवत° C₀₂K₁₀ 35c अत्रैव पशवो हिंस्या] C₉₄C₀₂K₀₇E ; अत्रैव पशवो हिंसा C₄₅, अत्रैव पशवो हिंस्यान् K₈₂, ××××××× K₁₀ 35d नान्यत्र मनुरब्रवीत्] CK₈₂K₀₇E ; ××त्र मनुरब्रवीत् K₁₀ 36a क्रीत्वा] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; कृत्वा E • °प्युत्पाद्य] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °प्युत्पाद्या° E 36b °हृत°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °हित° E • वा] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; च E 36c पितृश्चार्चयित्वा] CK₈₂K₀₇ ; पितृश्चार्चयित्वा K₁₀, पितृश्चार्चयित्वा E 36d मांसं] CK₈₂K₁₀E ; मांस K₀₇ 37b °शील°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °शल° C₀₂ • °व्रतैः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °व्रतैः C₄₅

मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥ ३:३७॥
 मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।
 सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥ ३:३८॥
 वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।
 निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥ ३:३९॥
 तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज ।
 बलेन च गुणाकर्षात्परतो भयभीरुणा ॥ ३:४०॥
 अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया ।
 इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ॥ ३:४१॥
 त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
 कोटीयज्ञसहस्रपद्मयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् ।
 तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानवः
 एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ३:४२॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः ॥

37c °वृत्तानां] CK₈₂K₀₇ ; °वृत्ताना K₁₀ , °वृत्तीनां E 37d न] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; त C₄₅
 38a पर्ण°] CK₁₀K₀₇ ; पण्ण° K₈₂ , पर्णा° E 38ab °हाराद°] C₉₄C₀₂K₁₀^{pc}K₀₇E ; °हाद° K₁₀^{ac} ,
 °हारा अ° C₄₅K₈₂ 39ab °हारा रा°] C₄₅K₈₂K₁₀ ; °हाराद्रा° C₉₄C₀₂K₀₇E 39d °भोजिभिः] C
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; °भोगिभिः E 40a मांसं] CK₈₂K₁₀E ; मांसं K₀₇ 40b हीहेत] CK₀₇E ; हीयेत K₈₂K₁₀
 40c गुणाकर्षा°] conj. TÖRZSÖK ; गुणाकाशा° CK₈₂K₁₀K₀₇ , गुणा कुर्या° E 41b °यज्ञसमीहया]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °धर्मसमीहया C₀₂ , °यज्ञसमीहयाः K₀₇ , °धर्मसमीहय E 41c यशः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₀₇E ; यशः] C₀₂ 41d परा गतिः] C₀₂K₈₂K₀₇ ; परा गतिः] C₉₄ , पराङ्गतिम् C₄₅K₁₀ ,
 परां गतिः E 42a त्रैलोक्यं] CK₈₂K₀₇E ; त्रैलोक्य K₁₀ • अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे] C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇
 E ; अखिलं] C₉₄ , अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे K₈₂ 42b कोटीयज्ञसहस्रपद्मम्] C₄₅C₀₂K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; C₉₄ • महीं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; मही C₀₂ 42c °कोटि°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ;
 °कोटी° E (unmetr.) • स्नात्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्ना ऽ C₄₅ 42d °फलमहिंस°] CK₈₂K₁₀E
 ; °फलं त्वहिंस° K₀₇ • निःसंशयः] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; C₉₄ , निःसंशय° C₄₅ , निःसंशयं E
 Colophon: नामाध्यायस्तृतीयः] CK₈₂K₁₀ ; नामाध्यायस्तृतीय K₀₇ , नामस्तृतीयो ऽध्यायः E

[चतुर्थोऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।
यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥ ४:१॥
आक्रोशताडनादीनि यः सहेतुः सुदुःसहम् ।
क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥ ४:२॥
वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।
न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥ ४:३॥
वधार्हः पुरुषः कश्चिद्व्रजेत्पथि भयातुरः ।
पृच्छतोऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥ ४:४॥
न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे

1a ≈ MBh 12.288.45d: सद्भावः सत्यमुच्यते • cf. also Brahmāṇḍapurāṇa 3.3.86ab: असद्भावोऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते 1c cf. Śivadharmasāstra 11.105: स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्टार्थं न गूहति । यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ 2 cf. Śivadharmasāstra 11.82: आक्रुष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन्न ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥

1a सद्भावः] CK₈₂K₀₇ ; सद्भाव° K₁₀E 1ab सत्यमित्याहुर्दृ°] C₄₅K₈₂K₀₇E ; सत्यमित्याहुर्दृ° C₉₄ , सत्यमित्याहुर्दृ° C₀₂ , सत्यमित्याहुर्दृ° K₁₀ 1b °प्रत्यय°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °प्रत्यय° C₀₂ , °प्रत्येय° K₀₇ , प्रत्यक्ष° E 1c यथाभूतार्थकथनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; यथाभूतार्थ° C₀₂^{ac} , यथाभूतार्थ°क्त कथनं C₀₂^{pc} 1d तत्सत्यकथनं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; तत्सत्यकथनं C₄₅ , कथनं स्मृतं C₀₂^{ac} , सत्यकथनं स्मृतं C₀₂^{pc} 2a °ताडना°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °नाडना° C₄₅ 2b सुदुःसहम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; सुदुःसहं C₀₂ 2d सत्यमुदाहृतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सत्यमुदाहृतम् C₉₄ 3a °द्यतः] CK₁₀K₀₇E ; °द्यत K₈₂ • शस्त्रं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; शस्त्र C₀₂ , सत्य C₄₅E 3b कर्हिचित्] CE ; कर्हिचित् K₈₂K₁₀K₀₇ 3c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; सत्य C₄₅E 4b °तुरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °तुर C₄₅ 4c पृच्छतो] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; पृच्छते E 4d तद्वापि] CK₈₂K₀₇E ; तदपि K₁₀ 5a हिनस्ति] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; हि नास्ति C₀₂K₈₂E 5b राजन्न] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; राज न C₀₂ , राज्यं न K₈₂ 5c °त्यये] CK₈₂K₀₇E ; °त्यजे K₁₀ • °पहारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °प्रहारे C₀₂K₁₀

पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥ ४:५ ॥

देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।

सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥ ४:६ ॥

सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।

सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थानं विस्तरम् ॥ ४:७ ॥

सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।

सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥ ४:८ ॥

सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।

सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥ ४:९ ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४:१० ॥

सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।

5 cf. MBh 1.77.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MBh 12.159.28: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MatPu 31.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; Kaundinya's commentary ad PS 1.9: गोब्राह्मणार्थे ऽवचनं हिमस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतानि आहुरपातकानि ॥; Abhidharmakośabhāṣya 24114–24117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह): न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ 9c cf. Varāhapurāṇa 193.36cd: सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव 10 = MBh 1.69.22 = MBh Indexes 13.20.330 = Mārkaṇḍeyapurāṇa 8.42 = Viṣṇudharmottarapurāṇa 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ Viṣṇudharma 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते) • cf. Śivadharmasāstra 11.107: अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥

6b °मानुष°] CK₈₂K₁₀E ; °मानुष्य° K₀₇ • सत्यं धर्मः परो यतः] C₄₅C₀₂ ; सत्यं धर्मः पयतः C₉₄ , सत्यं धर्मः परो यतः K₈₂K₀₇ , सत्यधर्मः परो यतः K₁₀ , सत्यधर्मपरायणः E 6c श्रेष्ठं] CK₈₂K₀₇ ; श्रेष्ठ K₁₀E • वरिष्ठं च] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; वरिष्ठम्वरिष्ठम्वच्च C₄₅^{ac} 6d सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; सत्य° C₄₅K₁₀ • धर्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; धर्म C₀₂E 7a सत्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; सत्य C₀₂ 7b सत्यमक्षयभोगदम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; सत्यमक्षयभोगदम् C₄₅C₀₂ , सत्यमक्षयते नरं E 7c पोतः] CK₁₀K₀₇ ; पोत K₈₂ , प्रोक्तः E 7d पन्थानं विस्तरम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; यज्ञानविस्तरम् E 8a °ष्टगतिः] CK₈₂K₀₇E ; °ष्टागतिः K₁₀ 8c तीर्थं] CK₈₂ ; तीर्थ K₁₀K₀₇ , तीर्थात् E 9a सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सत्य C₄₅ 9b शमः] CK₈₂K₀₇E ; शमम् K₁₀ 9c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; सत्यं C₄₅ , सत्य K₀₇ 9d सुखम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; सुखः E 10a °सहस्रं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °सहस्रस्य C₀₂ 10b तुलया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; तुल्यया C₀₂ 10c °सहस्राद्धिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °सहस्रा हि C₀₂ 10d एव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; एवं C₀₂E 11ab सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] K₈₂K₀₇ ; सूर्यः सत्येन पृथि स्थिताः C₉₄ , सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता C₄₅ , सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिताः C₀₂ , सूर्य सत्येन ××× वी स्थिता K₁₀ , सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिताः E

सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥ ४:११॥
 तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
 सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥ ४:१२॥
 अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिनाचरः ।
 सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥ ४:१३॥
 लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥ ४:१४॥
 सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।
 सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥ ४:१५॥
 सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
 रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥ ४:१६॥
 एतत्सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
 सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छोतुमिच्छसि ॥ ४:१७॥
 विगतराग उवाच ।
 न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।
 उपरिष्ठादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥ ४:१८॥

[यमेष्वस्तेयम् (३)]

11c ≈ Varāhapurāṇa 193.37: सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च । अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ 13c ≈ Varāhapurāṇa 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता

11c वायवो] CK₈₂K₀₇E ; वात्यवो K₁₀ 11d सत्ये] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; सत्यात् E 12a सागराः] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; सागरा C₀₂ 12b समयेन] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; सत्येन च E 13ab सत्येन सत्येन]
 CK₈₂K₁₀E ; सत्येन K₈₂^{ac}K₀₇ 13b शशिनाचरः] conj. ; शशिभाचरः C₉₄ , शशिराचरः K₈₂K₁₀
 K₀₇ , शसि*चरः C₄₅ , स शिरा वरः C₀₂ , शशिभाष्करः E 13c विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] C₉₄K₈₂K₀₇ ;
 विन्ध्यस्तिष्ठन्ति C₄₅K₁₀ , विन्ध्या तिष्ठन्ति C₀₂ , तिष्ठते विन्ध्यो E 14a °लोकः] E ; °लोक CK₈₂
 K₁₀K₀₇ • स्थितः] CK₈₂K₁₀E ; स्थिः K₀₇ • सत्ये] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; सत्यं E 14b मेरुः] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇ ; मेरु C₀₂E 14c वेदास्ति°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; देवास्ति° C₄₅ , वेदा ति° E 14d सत्ये]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; धर्मे C₀₂ • प्रतिष्ठति] CK₈₂K₁₀E ; प्रतिष्ठति K₀₇^{ac} , प्रतिष्ठितः K₀₇^{pc} 15a गौः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; गौ C₀₂K₁₀ 15ab क्षीरं सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; क्षीत्यं C₄₅^{ac} , क्सी* नित्यं C₄₅^{pc}
 15b क्षीरे घृतं स्थितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; क्षीरं घृतं स्थितम् C₀₂ , क्षीरे घृत स्थितम् K₁₀ , क्षीरं स्थितं
 घृतम् E 15c सत्ये जीवः] CK₈₂K₁₀ ; सत्ये जीव K₀₇ , सत्यं जीव E 15d जीवः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₀₇E ; जीव C₀₂ 16a सत्यमेकेन] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; सत्यमेकेन K₁₀ , सत्यमेकैः C₄₅ 16b धर्म°]
 E ; धर्मः CK₈₂K₁₀K₀₇ • °निश्चयः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °निश्चः C₉₄ 16d सत्यमेकं] CK₈₂K₀₇E
 ; सत्यमेकं K₁₀ • सुरक्षितम्] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇E ; सुरक्षितः K₈₂ , सुरिक्षितम् C₄₅ 17a एतत्सत्य°]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; एवं सत्य° C₄₅ 17b सुव्रत] C₉₄K₈₂K₀₇ ; सुव्रते C₄₅K₁₀ , सुव्रतः C₀₂ , सुव्रतं
 E 18a तृप्तिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; तृप्ति C₀₂ • विजानामि] CK₈₂K₀₇E ; विजानामि K₁₀ 18b श्रुत्वा
 धर्मं तवाप्यहम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; श्रु धर्मन्तवाप्यहम् C₉₄ , धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E 18d °धन]
 C₀₂K₈₂K₁₀E ; °धून C₉₄ , °धनः C₄₅K₀₇

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
 अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।
 प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥ ४:१९ ॥
 धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।
 वार्यमाणो ऽपि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥ ४:२० ॥
 उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।
 मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।
 तेन चासौ विजानीयाद्द्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥ ४:२१ ॥
 प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।
 तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥ ४:२२ ॥
 तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।
 चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥ ४:२३ ॥
 दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ।
 अपहृत्य धनं मूढः स चोरश्चोर उच्यते ॥ ४:२४ ॥
 नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।

23cd cf. Umāmaheśvarasaṁvāda 8.3cd: कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

19b °कीर्तितम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °कीर्तिताम् C₄₅ 19d उत्कोचं च ततः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇
 ; त्कोच ततः C₄₅, उत्कोचं चानृतः E 19c तुलाव्याजः] C₄₅K₀₇E ; तुलाव्याज C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀
 19d °सह्य°] CK₈₂K₀₇E ; °सह्य° K₁₀ • °स्तेय] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; °स्तेन C₉₄K₀₇ • पञ्चमम्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; पञ्चमः C₀₂E 20a धृष्टदुष्ट°] C₉₄K₈₂K₀₇E ; धृष्टदुष्ट° C₄₅, धृष्टदुष्ट° C₀₂,
 दृष्टदुष्ट° K₁₀ 20b °कर्षणम्] CK₁₀K₀₇E ; °कर्षण K₈₂ 20b वार्यमाणो ऽपि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 वार्यमानो वि° C₄₅ 21a उत्कोचं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; उत्कोच C₉₄ • विप्रेन्द्र] CK₈₂K₀₇E ; विप्रेन्द्र
 K₁₀ 21b °संकर°] C₀₂K₈₂ ; °शङ्कर° C₉₄C₄₅K₁₀, °सकर° K₀₇, °संहार° E • °कारकम्] C
 K₁₀K₀₇E ; °कारकः K₈₂ 21c मूल्यं] conj. ; मूल CK₈₂K₁₀K₀₇E • °विनाशार्थ°] CK₈₂K₁₀K₀₇E ;
 °विनार्थ° K₈₂^{ac} 21d °त्कोचः] CK₈₂K₀₇ ; °त्कोचं K₁₀, °त्कोच E 21ef विजानीयाद्°] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₀₇E ; विजानीया द्र° C₀₂ 22c तं च स्तेनं] C₉₄ ; तच्च स्तेन C₄₅, तं च स्तेय K₈₂, तच्च तेय
 K₁₀, सो ऽपि तेन C₀₂E, तच्च तेन K₀₇ 22d °हारकम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °हारकः C₀₂, °हारका
 K₈₂^{ac} °हारकाः K₁₀ 23a परस्वार्थ°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; परस्वार्थ C₄₅K₁₀, परस्वार्थ E • हरेद्यदि] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; हरेद्यति C₄₅ 23d कूटकापटिका] K₁₀ ; (कु)टका यटिका C₉₄, कूटकायटिका
 C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇, कूटकार्यटिका K₈₂^{pc}E 24a °जंव°] CK₈₂K₀₇E ; °जव° K₁₀ 24b च्छद्मना] E ;
 च्छद्मना CK₈₂K₁₀, च्छद्मना K₀₇ 24cd मूढः स] CK₈₂K₀₇E ; मूढास्स K₁₀ 24d चोरश्चोर] C₉₄
 C₀₂K₁₀E ; चौर चोर C₄₅, चौरश्चौर K₈₂, चौरश्चोर K₀₇ 25ab (नास्ति ... तत्समः)] CK₈₂K₁₀K₀₇
 ; omitted in E 25a स्तेय°] K₈₂K₀₇ ; तेन C₉₄, स्तेन° C₄₅C₀₂K₁₀, omitted in E 25b °समः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °समं C₀₂, omitted in E

नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ॥ ४:२५ ॥
 नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
 नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ॥ ४:२६ ॥
 नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः ।
 नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेनसमो ऽयशः ॥ ४:२७ ॥
 प्रच्छन्नो ह्रियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
 निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
 अन्ये लेख्यविकल्पनाहृतधना †अन्यो हृताद्वै हृता†
 †अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहृत† एते जघन्याः स्मृताः ॥ ४:२८ ॥
 स्तेनस्तुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
 यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संव्रस्यमानो रटन् ।
 प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मैरितः
 कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥ ४:२९ ॥

29 The lower folio side in exposure 49 in K₁₀ is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29–46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

25cd (नास्ति ... ऽनयः)] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in E 25c स्तेन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; तेन C₀₂ ,
 स्तेय° K₀₇ , omitted in E • °समा°] C₄₅C₀₂K₁₀ ; °समो C₉₄K₈₂K₀₇ , omitted in E 25d स्तेन°]
 CK₁₀E ; स्तेय° K₈₂K₀₇ 26a स्तेय°] K₈₂K₀₇E ; स्तेन° CK₁₀ • °समा] C₀₂K₁₀ ; °समो C₉₄C₄₅
 K₈₂K₀₇E 26b स्तेन°] CK₁₀ ; स्तेय° K₈₂K₀₇ , तेन E 26c स्तेन°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; स्तेय° C₀₂
 K₈₂E • °सम] CK₈₂K₀₇E (unmetr.) ; °समं K₁₀ • अज्ञो] C₄₅ ; अज्ञ* C₉₄ , अज्ञ C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ,
 अज्ञः E 26d स्तेन°] C₉₄C₄₅K₁₀ ; स्तेय° C₀₂K₈₂K₀₇ , तेन E 27a स्तेन°] C₉₄C₄₅K₁₀ ; स्तेय°
 C₀₂K₈₂K₀₇ , तेन E 27b स्तेन°] K₁₀ ; स्तेय° CK₈₂K₀₇E 27c स्तेय°] C₀₂ ; स्तेन° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 , स्तेन्य° K₀₇ , तेन E 27d स्तेन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; स्तेय° C₀₂K₀₇ , तेन E 28a प्रच्छन्नो] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀K₀₇E ; प्रस्थन्नो C₄₅ • ऽर्थमन्यपुरुषः] C₄₅K₀₇ ; च वित्तमथवा K₈₂^{pc}E , वित्तम् C₉₄K₈₂^{ac}K₁₀ ,
 चित्त C₀₂ • प्रत्यक्षमन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; प्रत्यक्षमनो C₄₅ , प्रत्यक्ष्यमन्ये E 28b निक्षेपाद्धन°]
 C₉₄C₄₅K₈₂ ; निक्षेपा धन° C₀₂K₁₀K₀₇ , निक्षेपात्रय° E • °हारिणो] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; °हारिण्यो
 C₄₅ , °हारिणा K₁₀ • ऽन्यमधमो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; ऽन्यमधनो C₀₂ , ऽन्यविधयो E • चान्यो]
 CK₈₂K₁₀K₀₇ ; चान्या E • हरेत्] CK₁₀K₀₇E ; हरे K₈₂ 28c अन्ये लेख्य°] corr. ; अन्या लेख°
 C₄₅C₀₂ , अन्यो लेख्य° C₉₄ , अन्यो लेख्य° K₈₂K₁₀K₀₇ , अन्योल्लेख्य E • °धना अन्यो] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀K₀₇E ; °धन्यो C₄₅ • हृताद्वै] CK₀₇E ; हृतद्वै K₈₂ , हृताद्वै K₁₀ 28d अन्यः क्रीतधनो] C
 K₈₂K₁₀ ; अन्य क्रीतधनो K₀₇ , अनाश्रीतधनं E • ऽपरो धयहृत] C₉₄C₀₂K₁₀ ; परो धयहृत C₄₅
 , परो धनहृत K₈₂ , परोधप्रहृत K₀₇ , मदा ह्यपहृतं E • जघन्याः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; जघन्यः E
 29a स्तेनस्तुल्य] E ; स्तेनतुल्य C₉₄C₄₅K₀₇ (unmetr.) , स्तेयस्तुल्य C₀₂ , स्तेयतुल्य K₈₂ (unmetr.) ,
 तेन तुल्य K₁₀ (unmetr.) 29b यावज्जीवति] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; यावत्तज्जीवति E • °पतेः] C₄₅K₁₀K₀₇
 ; °पतिः C₉₄C₀₂K₈₂E • संव्रस्यमानो रटन्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; संव्रास्यमानो शटः E 29c प्राप्तः°] CK₁₀
 K₀₇E ; प्राप्त° K₈₂ • °सह्य°] CK₈₂K₀₇ ; ×× K₁₀ , °सद्य° E • °विषमं] em. ; °विषमः CK₈₂K₀₇E
 , ××× K₁₀ • कर्मैरितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; कर्मैरितः C₉₄ , ××रितः K₁₀ 29d निरयमाक्रन्दमानो]
 CK₈₂ ; निरयमाक्रन्दमानो K₁₀ , निरयं स क्रन्दमानो K₀₇ , नियममाक्रन्दमानो E

नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षाबुदम् ।
मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलम्
तस्माद्दुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥ ४:३०॥

[यमेष्वानृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥ ४:३१॥
अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः तन्नृशंसकः ॥ ४:३२॥
पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
पितृदैवतमादित्यमानृशंस तमन्वितः ॥ ४:३३॥
पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत मातरम् ।
यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥ ४:३४॥
गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।

35a ≈ Viṣṇusmṛti 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः) cf. also MBh Indices 13.15.33: गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः and Agnipurāṇa 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः

30a निरयात्तिर्यत्व°] C₄₅K₈₂ ; निरयान्तिर्यत्व° C₉₄ , निरया तिर्यत्व° C₀₂ , निरयात्तिर्यत्व° K₁₀ , निरयान्तिर्यत्व° K₀₇ , निरयान्तिर्यत्व° E 30b तिर्यत्वे] CK₈₂K₀₇ ; तिर्यत्वे K₁₀ , तिर्यत्वे E • तथैवमेकशतिकं] C₄₅ ; तथैकमेकशतिकं C₉₄K₈₂K₀₇ , तथैकमेकशतिकं C₀₂ , तथैकमेकशतिकं K₁₀ , तथैकमेकशतिकं E • भ्रम्य°] CK₀₇E ; भ्रम्य K₈₂ , भ्रम्य K₁₀ • वर्षाबुदम्] K₀₇^{pc} ; वर्षाबुदम् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ , वर्षाबुदः C₀₂E 30c मानुष्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; मानुष्य C₄₅ (unmetr.) , मानुष्य K₁₀ (top of akṣaras lost) • विपुले] CK₈₂K₀₇ ; विपुल K₁₀ (top of akṣaras lost) , विपुल E • दारिद्र्य°] CK₈₂K₀₇ ; दारिद्र्य K₁₀ , दारिद्र्य° E 30d तस्माद्दु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; तस्मा दु° C₀₂ , तस्मा दु° K₁₀ • चाश्रयेत्] CK₁₀K₀₇E ; चाश्रत् K₈₂ 31a शिव°] CK₈₂K₁₀E ; शिवं K₀₇ 31c गवां वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; अवाम्वा C₄₅ , अवाम्वा K₁₀ • अतिथेर्द्वे°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; अतिथिद्वे° C₀₂ , अतिथे द्वे° K₈₂ 31d नृशंसाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; नृशंसा C₄₅K₀₇E 32a मूर्तिः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; मूर्ति° E 32b न्वितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; न्विताः C₀₂K₁₀ 32c सूर्यः] CK₈₂ ; सूर्य° K₁₀K₀₇ , सूर्य° E • दीक्ष°] CK₈₂K₀₇ ; दीक्ष K₁₀ , दीक्षु° E 32d तन्नृ°] em. TÖRZSÖK ; स नृ° CK₈₂K₁₀K₀₇E 33b करः पिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; करः पिता K₁₀ , करपिताः C₀₂ 33c दैवत°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; दैवत° C₄₅ , दैवत° K₁₀ 33cd दित्यमानृशंस तमन्वितः] em. ; दित्यमानृशंस तमन्वितः C₉₄C₄₅ , दित्यमानृशंस तमन्वितः C₀₂K₁₀ , दित्य अनृशंस तमान्वितः K₈₂ , दित्यमानृशंस तमान्वितः K₀₇ , दित्यमानृशंस ततो न्वितः E 34a पृथ्व्या] C₉₄C₄₅K₀₇ ; पृथ्व्या C₀₂K₈₂ , पृथ्वी K₁₀ , पृथ्व्या E 34b वन्देत] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; वन्देन वन्देत C₄₅ , वन्देत C₀₂ 34d सर्व°] em. ; सर्व CK₈₂K₁₀K₀₇E 35a पवित्रं] CK₈₂K₀₇E ; पवित्र K₁₀ • मङ्गल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; मङ्गल्य K₁₀ , माङ्गल्य C₀₂K₀₇E • देवताः] CK₀₇ ; देवताः K₈₂ , देवताः K₁₀ , देवता E

सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥ ४:३५ ॥

जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।

घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥ ४:३६ ॥

पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं

ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।

ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति

तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥ ४:३७ ॥

गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चिद्

दुह्यन्ति बाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।

तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति

विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥ ४:३८ ॥

गवाह्निकं यश्च करोति नित्यं

35c = Viṣṇudharmottarapurāṇa 3.291.25c 36 See a passage in Śivadharmottara 12.92 ff. (especially 12.92, 100, 102–104) that seems closely related to VSS 4.36–39: तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुह्यन्ति बाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्ज्जीवति जीवलोकः ॥ ९२ ॥ कुतस्तेषां हि पापानि येषां गृहमलङ्कृतं । सततं बालवत्साभिर् गोभिः श्रीभिर् इव स्वयं ॥ ९३ ॥ ये कुर्वन्ति गवां भक्तिं तृणतोयप्रदानतः । प्रणसरोहनाद्यैश्च गवां लोकं व्रजन्ति ते ॥ ९४ ॥ तृणतोयप्रदेशेषु नीत्वा यत्नेन मातरः । ये रक्षन्ति सदा गोपाः शिवलोके व्रजन्ति ते ॥ ९५ ॥ ये शिवाय गुरोर्वापि गां प्रयच्छन्ति भक्तिः । ते मोदन्ति शिवलोके भोगैः कल्पायुतन्नराः ॥ ९६ ॥ निवेद्य गोरसं भक्त्या शिवाय शिवयोगिने । सर्वान्कामानवाप्नोति शिवलोकमितो गतः ॥ ९७ ॥ इहलोकसुखार्थाय परलोकहिताय च । सर्वस्वेनापि गान्तस्मादाददीत विपश्चितैः ॥ ९८ ॥ अहो सुमहदाश्चर्यमहो सुष्ठु सुभाषितं । यत्पवित्रश्च मृष्टश्च गोरसो बुद्धिवर्द्धनः ॥ ९९ ॥ गोमता निज्जिताः लोका वृताशागोमतार्जिताः । गोमता निज्जितः स्वर्गः समस्तं गोमता जितं ॥ १०० ॥ गावो बन्धुर्मनुष्याणां गावश्च धनमुत्तमं । गावो येषां गृहे न स्युरबन्धुरिव तद्गृहं ॥ १०१ ॥ स्पृष्ट्वा तु गावः शमयन्ति पापं दत्त्वा तु गावस्त्रिदिवं नयन्ति । संरक्षिताश्चोपनयन्ति वित्तं गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥ १०२ ॥ सम्पन्नमश्नाति ददाति नित्यं पापापहं मित्रविवर्द्धनं च । स एव चार्थः परिभुज्यते च गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥ १०३ ॥ तृणानि शुष्काणि वने चरित्वा पीत्वा च तोयान्यमृतं स्रवन्ति । यद्गोमयाद्यैश्च पुनन्ति लोकान्गोभिर्न तुल्यन्धनमस्ति किञ्चित् ॥ १०४ ॥ स एव लोके परमः पवित्रो गवां रसः पुष्टि विवर्द्धनश्च । अश्नाति नित्यं विविधान्नयुक्तामिष्टच्चिरं येन शिव प्रसादात् ॥ १०५ ॥ ... etc. 38a cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत

35d °स्मादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °स्माद्गव C₄₅ , °स्माद्गाव E 36a जातमात्रस्य लोकस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; जातमात्रस्य लोकस्य] K₁₀ , सतसातस्य C₄₅^{ac} , सतसातस्य लोकस्य C₄₅^{pc} 36d शकृत्क°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; शकृत्क°] K₁₀ , क्षत्क° C₄₅ 37a °पवित्रपूतम्] C₀₂K₈₂E ; °पवित्रपूतन C₉₄(unmetr.) , °पवित्र C₄₅(unmetr.) , °पवित्रपूत K₁₀ , °पवित्रपूतने K₀₇(unmetr.) 37b °गव्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °गव्या C₀₂ , °गव्या] K₁₀ • पुरुषाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; पुरुषा C₀₂ , पुरुषः E • पिबन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; विवन्ति C₀₂ 37c लभन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; भवन्ति C₀₂ 37d स्वर्ग°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्व° C₄₅ 38a गोभिर्न तु°] K₀₇ ; न गोभिस्तु° CK₈₂K₁₀(unmetr.) , न गावतु° E 38d दत्ताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; दत्ता] C₀₂ , दत्ता E 39a गवाह्निकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; गवाह्निकं C₉₄ • यश्च करोति] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; यः प्रकरोति E

शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।

अशेषयज्ञतपदानपुण्यं

लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता ॥ ४:३९॥

अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।

अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥ ४:४०॥

अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।

अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।

अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥ ४:४१॥

आसनेनार्घपाद्येन पादशौचजलेन च ।

अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥ ४:४२॥

पुत्रदारात्मना वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् ।

श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥ ४:४३॥

न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।

चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥ ४:४४॥

अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।

पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥ ४:४५॥

अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।

स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ४:४६॥

44ab cf. MBh 13.62.18ab: न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा

39b गवां तु] C₄₅K₀₇ ; गवान्तु C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ , गवानाम् E 39c °तप°] CK₈₂K₀₇ ; °तप°] K₁₀ , °जप° E 39d लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; लभत्यसौ भमनृशंसकर्ता C₉₄ , लभत्यसौ तमनृतं स कर्ता C₀₂ , भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E 40d प्रशंसते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; प्रशंस्यते C₀₂ 41a न पीड्येत] C₉₄C₄₅K₈₂E ; न गच्छेत (eyeskip to to 4.40c)C₀₂ , न पी(★★ K₁₀ , निपीड्येत K₀₇ 41b अतिथिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; अति C₀₂ , ★★ K₁₀ • न दुष्यति] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; न दुष्यति C₄₅ , *दुष्यति K₁₀ 41c अतिथि°] C₉₄K₈₂ ; अतिथिं C₄₅C₀₂K₀₇E , अतिथि(K₁₀ • °प्रिय°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; प्रियः C₀₂ • यः] C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇E ; यर् C₉₄ , य K₈₂ 41e अतिथेः] C₄₅C₀₂K₀₇ ; अतिथि° C₉₄K₈₂K₁₀ , अतिथिं E 41ef °संतोषस्तस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °संता यस्य C₄₅ 41f पुण्य°] CK₈₂K₁₀E ; पून° K₀₇ 42a °आर्घ°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °आर्घ्य° E 42c अन्नव°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; अन्नम् C₀₂ , अन्न(व° K₁₀ 42d निवेदयेत्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; प्रदापयेत् E 43a °दारात्मना] em. ; °दारात्मनो C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ , °दारात्मनो C₉₄ , °दारात्मको E 43b °पूजयेत्] C₉₄K₈₂E ; °पूज्यते C₄₅C₀₂K₁₀ , °पूजते K₀₇ 43c श्रद्धया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; श्रद्धाया C₀₂ • चाविकल्पेन] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; चापि कल्पेन C₉₄ 44a °चरणं] C K₈₂K₁₀K₀₇ ; °प्रवरं E 44b देशजन्मनी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; देशजन्मना C₉₄ 44c चिन्तयेन्म°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; चिन्तयेत् C₄₅ , चिन्तयेत् K₀₇ 44d °गतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °गताः C₀₂ , गतम् K₁₀ 45b °सूय°] C₉₄K₈₂K₀₇E ; °सूर्य° C₄₅C₀₂ , °सूर्य(° K₁₀ 45d °तपः°] C K₈₂K₁₀E ; °तप° K₀₇ (unmetr.) 46b नृशंसमतमुत्सृजेत्] C₉₄K₈₂K₀₇ ; नृशंसमत उत्सृजेत् C₄₅ , नृशंसकममुत्सृजेत् C₀₂ , नृसंसमतमुत्सृजेत् K₁₀ , न संशय समश्नुते E

† न गतिमतिथिज्ञस्य गतिमाप्नोति कर्हिचित्† ।
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥ ४:४७॥
 सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः ।
 अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥ ४:४८॥
 नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
 विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥ ४:४९॥

[यमेषु दमः (५)]

दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
 दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥ ४:५०॥
 दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
 दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥ ४:५१॥
 निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।
 त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥ ४:५२॥
 दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
 दमं यो जयते सम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥ ४:५३॥
 मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।
 घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥ ४:५४॥

47cd = Vāyupurāṇa 2.17.8 = Brahmāṇḍapurāṇa 2.15.8; ≈Sivadharmottara 4.44ab: तस्मादतिथि-
 मायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः 50b cf. Mahābhārata Indeces 14.4.2477: श्रोतुम् इच्छामि कात्स्न्येन
 धर्मसारसमुच्चयम् 54 Cf. Buddhacarita 11.35: गीतैर्ह्रियन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः
 पतन्ति । मत्स्यो गिरत्यायसमामिषार्थी तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥

47a न गतिम°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; न गति ना° K₈₂ , न तिथिम° C₀₂E 47b कर्हिचित्] C₉₄E
 ; कर्हिचित् C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ 47c °यान्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °यान्ति° C₀₂ 48a सक्तु°]
 em. ; शक्तु° C₉₄C₄₅ , शक्तु° C₀₂ , शक्तु° K₈₂K₀₇ , शक्तु° K₁₀ , शक्ति° E • चैकेन] CK₈₂K₁₀
 E ; चेकेन K₀₇ 48b आसीन्महाद्भुतः] corr. ; आसीन्महाद्भुतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ , आसी महाद्भुतः C₀₂
 , आसीन्महाद्भुतः K₀₇ , आसीन्महाद्भुतम् E 48c °दानेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °प्रादानेन C₀₂
 48d स्व°] CK₈₂K₁₀ ; {स°} K₀₇ , स° E • °गतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °गतः C₀₂ 49b °त्तम]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °त्तमम् C₀₂ , °त्तमः E 49d कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; कीर्तितम् C₀₂ ,
 कीर्तिताः E 50b धर्मसार°] em. ; धर्मः सार° CK₈₂K₁₀K₀₇ , धर्मभार° E 50c स्वर्गो°] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; स्वर्ग C₀₂ 50d कीर्तिर्द°] C₉₄C₄₅K₁₀E ; कीर्ति द° C₀₂K₈₂K₀₇ 51a दमस्ती°] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀K₀₇E ; दम ती° C₄₅ 51d दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; दम C₀₂ , दम E • काम°] CK₈₂K₁₀
 E ; काम K₀₇ 52a °दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °दम C₀₂ 52b °भ्रमर°] CK₈₂K₁₀E (unmetr.) ;
 °भ्रमरा° K₀₇ 52c घ्राणा] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; घ्राण C₄₅ , घ्राण C₀₂ 52d °न्द्रियाः] CK₈₂K₁₀
 K₀₇ ; °न्द्रियः E 53b सर्वे°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सर्व° C₄₅ • °हराः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °हरा E
 53d व्रजेत्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; व्रजे× C₉₄ 54a मृगे] CK₈₂K₀₇ ; मृगो K₁₀E • श्रोत्र°] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀E ; श्रोत्र C₀₂ , श्रोत° K₀₇ • °वशा°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °वचशा° C₄₅ 54b पतङ्गाश्च°]
 CK₈₂K₁₀K₀₇ ; पतङ्गा च° E • °षोर्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °सो मृताः C₀₂ , °षो मृताः K₀₇
 54c घ्राणया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; घ्रातया C₄₅ 54cd नष्टो नष्टो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; नष्टो C₄₅

स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।
 किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥ ४:५५ ॥
 पुरुरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।
 सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥ ४:५६ ॥
 अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
 अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्रया ॥ ४:५७ ॥
 अतिदानाद्बलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।
 अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥ ४:५८ ॥
 दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
 स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
 विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
 भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥ ४:५९ ॥

[यमेषु घृणा (६)]

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
 निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥ ४:६० ॥
 परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।
 परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥ ४:६१ ॥
 परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।

58 After this verse, E adds: तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् (understand: तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत्)

55b °सदुःसहः] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; °सदुःसह C₄₅, °सदुस्सहः K₁₀ 55c पुनः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀
 K₀₇E ; पुन C₉₄ 55d तेभ्यः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; तेभ्य E 56a पुरुरवो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; पुरुरवे C₀₂,
 पुरुरवा° E • तिलोभेन अतिकामेन] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; तिकामेन अतिलोभेन E 56b दण्डकः] CK₈₂K₁₀
 K₀₇ ; पुण्डकः E 56a सागरा°] em. ; सगर° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E, सागर° C₀₂ 57b अतिपानेन]
 CK₈₂K₁₀K₀₇ ; अतिपापेन E 57c अतितृष्णाच्च मान्धाता] conj. ; अतितृष्णा च मान्धातो C₉₄,
 अतितृष्णा च मान्धातो C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇, अतितृष्णा च मन्धातो K₁₀, अतितृष्णा च मानाच्च च
 E 57d नहुषो] CK₈₂K₀₇E ; नघुषो K₁₀ 58a °नष्ट] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; °नष्टो C₄₅, नष्टो C₀₂
 58c अतिद्यूतान्नलो] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇ ; अतिद्यूतान्नरो C₄₅K₈₂, अतिख्यातान्नलो E 58d नृगो गो°]
 E ; नृगङ्गो° C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇, नृगं गो° C₄₅K₈₂ 59a हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र] CK₈₂K₀₇ ; हीन
 पुरुषो द्विजेन्द्र K₁₀, हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E 59c °नाश] C₄₅ ; °नाशो E °नाम C₉₄C₀₂K₈₂,
 °नश्च K₁₀, °नागा K₀₇ 59d विप्र] CK₈₂K₁₀E ; विप्रा K₈₂K₀₇ • दमया] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E
 ; दया C₄₅ 60a निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₁₀ ; निर्घृणो C₀₂K₀₇, निर्घृण K₈₂, निर्घृणे K₈₂, निर्घृणे E
 60b निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; निर्घृणो C₀₂K₀₇, निर्घृणे K₈₂E 60c निर्घृणे] C₉₄C₄₅K₁₀E ; निर्घृणे
 C₀₂K₈₂K₀₇ 60d निर्घृणे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; निर्घृणे C₀₂K₀₇ 61b °जीवापकर्षणे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇
 ; °जीवापकर्षणे C₄₅, °जीवापकर्षणे E 61c परनिन्दा°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; परनिन्दा° C₉₄ •
 °परान्नेषु] CK₈₂K₀₇E ; °परान्नेषु K₁₀ 61d घृणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; घृणा C₀₂K₁₀E 62a घृणी°]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; घृणा C₄₅

राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥ ४:६२॥
 परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
 आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥ ४:६३॥
 जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।
 वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥ ४:६४॥
 परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
 देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥ ४:६५॥
 परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।
 सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥ ४:६६॥
 एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनः
 लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृतम् ।
 प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेत्
 दाक्षिण्यं स भवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ४:६७॥

[यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]

चतुर्मासैश्चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।
 चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥ ४:६८॥
 चतुर्मासस्य वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।

63b cf. Bhagavadgītā 16.12: आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥

65cd These two pādas are illegible in K₁₀ 66 This verse is mostly illegible in K₁₀

62c °ब्राजा] CK₀₇ ; °ब्राजी K₈₂K₁₀ , °ब्राज्या E 62d °पर°] CK₈₂K₀₇E ; °पशु° K₁₀ 63b अन्याया°] CK₈₂K₀₇E ; अन्यया° K₁₀ • °र्जनम्] CK₈₂K₀₇E ; °र्ज्वम् K₁₀ 63c °तुला°] CK₈₂K₀₇E ; °तुल° K₁₀ 63d °र्थ°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °र्थ C₀₂ , °र्थ K₁₀ , °र्थ K₀₇ 64a विप्र] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; विप्र C₉₄ , विप्रे C₀₂ 64b घृणी°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; घृणां E 64c वनजावनजा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; वनजाव*जा C₄₅^{ac} , वनजा वनिजा C₄₅^{pc} , वनज विनजा K₀₇ 64d विलगाश्चरणाचराः] corr. ; विलगाचरणाचराः C₉₄C₄₅K₀₇ , विलगोचरगोचरः C₀₂E , विलगोचरगोचराः K₈₂ , विलगाचरणाचराः K₁₀ 65b वक्ष्ये] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; वक्ष्या E 66b अभोज्येषु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; अभोज्ये C₄₅ 66c शौण्डे] K₈₂ ; सौण्डे C₉₄C₀₂K₀₇ , शौण्डे C₄₅ , सौण्डे K₁₀ , सौण्डे E 67a °पुरुषाः] K₀₇ ; °पुरुषः CK₈₂K₁₀E • °र्थिनः] K₀₇^{pc} ; °र्थिनां CK₈₂K₁₀E , °र्थिना K₀₇^{ac} 67b ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; ऽनिन्दनवाप्नुवन्ति C₀₂ , नन्दनवायुवान्ति E 67c °श्रुतिं] K₀₇ ; °श्रुति° CK₈₂K₁₀E • नित्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; नित्य C₄₅ 67d स आयुष] em. ; समायुष CK₀₇ , समायुषः K₈₂ (unmetr.) , समायुष K₁₀ , स मानुष E • निःसंशयः] CK₁₀K₀₇E ; निःसंशयः K₈₂ 68a चतुर्मास°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; चतुर्मास° C₀₂ , चतुर्मास° K₁₀ 68ab °तुःशत्रुश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °तुःशत्रु च° C₀₂ , °तुःशत्रु च° E 68b °तुरायतनं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °तुरायतनं C₉₄ , चतुरायतनम् K₁₀ 68c °पादं] CK₀₇E ; °पादः K₈₂ , ** K₁₀ 68d पञ्चधन्य°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; धन्यपञ्च° E 69a °मासस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °मासस्य C₄₅

पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥ ४:६९॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
 चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥ ४:७०॥
 चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।
 करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ ४:७१॥
 चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
 आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ ४:७२॥
 आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
 षट्त्रिंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥ ४:७३॥
 चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः ॥ ४:७४॥
 धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
 पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥ ४:७५॥
 आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
 शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥ ४:७६॥

[यमेष्वप्रमादः (८)]

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।

69cd cf. Divyāvadāna 186.21: आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवंविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति ?
 स कथयति । एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिकाः पैशुनिकाः
 पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः । 74cd = MBh 12.234.13ab
 ≈ MBh 14.4513ab etc.

69c पारुष्य°] CK₁₀K₀₇E ; पारुष्यं K₈₂ • °पिशुना°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °पिण्डाना° E 70c चतुःशत्रुर्नि°]
 C₉₄C₄₅E ; चतुःशत्रु नि° C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ 70d सो ऽरिहा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; स्रोरिहा C₄₅ , सर्वथा
 E 71c मुदितो°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; मुदितौ° E 71d चायतनं] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; चायतन C₉₄ ,
 चायतन° C₄₅ 72c °भवः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °भव C₉₄C₀₂ , °भवं E 72cd सूक्ष्मं ध्या°]
 C₉₄K₈₂K₀₇E ; सूक्ष्मा°न्या° C₄₅ , सूक्ष्म°ध्या° C₀₂ , सूक्ष्मध्यान° K₁₀ 72d °नमुक्तं चतुर्विधम्]
 C₀₂K₁₀ ; °नमुक्तश्चतुर्विधम् C₉₄ , °नमुक्तश्चतुर्विधः C₄₅K₈₂ , °नमुक्तं चतुर्विधि° K₀₇ , °नयज्ञश्च E
 73a स्मृतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; स्मृता C₀₂E • धर्मो] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; धन्या E 73cd आहुः सू°]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; आ° C₉₄ 74ab धर्मश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; धर्म च° C₀₂K₁₀ 74b °श्रितः]
 CK₈₂K₁₀E ; °श्रिताः K₀₇ 74d भिक्षुकः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; भक्षकः E 75a यैरिदं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 यैरिदं C₄₅C₀₂ • वेत्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; वेत्ति C₀₂ 75d प्रवर्धनम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; प्रवर्धनः E
 76b धन्यादेव] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; धर्मादेव E 76c पुष्टिः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; *ष्टिः C₉₄ • स्मृतिर्मेधा]
 C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; स्मृति मेधा C₀₂K₈₂ 76d °मानवे] em. ; °मानवः CK₈₂K₁₀K₀₇E 77a °स्थान]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; °स्थानं C₄₅K₀₇E (unmetr.) • पञ्चैव] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; पञ्चैवं E 77b कीर्तयिष्यामि]
 CK₈₂K₀₇E ; कीर्तयिष्यामि K₁₀

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।
 महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ ४:७७॥
 अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।
 गुरोश्चालीकनिर्बद्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ ४:७८॥
 ब्रह्मो ऋग्वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्वधः ।
 गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ४:७९॥
 रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥ ४:८०॥
 निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
 भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥ ४:८१॥
 चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।
 महापातकपञ्चैतन् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
 पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥ ४:८२॥

[यमेषु माधुर्यम् (९)]

77c-f ≈ MBh Indexes 12.30: ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈ Manu 11.55 (in Olivelle's edition): ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ See also Yājñavalkyasmṛti 3.227: ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ 78 ≈ MBh 5.40.3: अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ = Manu 11.56 ≈ Viṣṇusmṛti 37.1-4 ≈ Agnipurāṇa 168.25 79 ≈ Manu 11.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ See also Yājñavalkyasmṛti 3.228: गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ 80 ≈ Manu 11.59: रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ 81 = Manu 11.58

78a समुत्कर्षे] em. ; समुत्कर्षे C₉₄K₈₂, समुत्कर्षे C₀₂K₁₀K₀₇E, समुत्कर्षे C₄₅ 78b राज०] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; राज्ञी० E 78c ०निर्बद्धः] C₉₄C₄₅K₀₇ ; निबद्धस् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, निर्बद्धस् E 78d ब्रह्महत्याया] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; ब्र***या C₉₄ 79a ब्रह्मो] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; ब्रह्म E 79b सुहृद्वधः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; सकृद्वधः E 79c ०नाद्ययोर्जग्धिः] em. ; ०न्नञ्च यो जग्धिस् C₉₄, ०न्नञ्च यो जग्धि C₄₅, ०न्नञ्च यो द्विग्नः C₀₂, ०न्नं च यो जग्धिः K₈₂, ०न्नं च यो जग्धिः K₁₀, ०न्नञ्च यो जवे K₀₇, ०न्नञ्च यो विप्रः E 80a स्वयोन्यासु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सुतोन्त्यासु C₄₅ 80c सख्युः] em. ; सख्यु CK₈₂E, ** K₁₀, सख्यु K₀₇ • पुत्रस्य च स्त्रीषु] CK₈₂K₀₇ ; ***** K₁₀, पुत्रीषु चास्त्रीषु E 80d ०समः] CK₈₂K₀₇ ; ** K₁₀, ०सम E 81a निक्षेप०] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; [निक्षेप०] K₁₀, निखेप० C₄₅ 81b नराश्वरजतस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; [नराश्वरजतस्य] K₁₀, नराणां स्वजनस्य C₄₅ 81d रुक्मस्तेय०] em. ; [रुग्य०] C₉₄, रुक्मस्तेय० C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇, *** K₁₀, हृतस्तेय० E • ०समः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; सः C₄₅^{ac}, ०सम E 82a एते] CK₈₂K₀₇ ; [एते] K₁₀, एव E • सम्भूय] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; संभूयो C₀₂, [संभूयो] K₁₀ 82c ०पञ्चैतन्] CE ; ०पञ्चैतम् K₁₀, ०पञ्चैतन् K₀₇, ०पञ्चैते K₈₂ 82e ०मादम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; ०माद E 82f वर्जनीयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; वर्जनीयो C₀₂

कायवाङ्मनमाधुर्यं चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
 सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥ ४:८३ ॥
 प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।
 यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥ ४:८४ ॥
 इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।
 सुलभानि न दत्तानि इन्धनाग्न्युदकानि च ।
 क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥ ४:८५ ॥

[यमेष्वार्जवम् (१०)]

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
 कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च ।
 स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥ ४:८६ ॥
 आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।
 आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥ ४:८७ ॥
 आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।
 आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥ ४:८८ ॥
 इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र
 इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।
 दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते

83ab मनमाधुर्यं च°] em. ; °मनसा धूर्यश्च° C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇, °मनसाधूर्यश्च° C₄₅, °मनधूर्य° K₁₀, °मनसा भूर्यश्च° E 83b °क्षुर्बुद्धि°] C₉₄C₄₅K₀₇E ; °क्षु बुद्धि° C₀₂K₈₂, *** K₁₀ 83c °दानं च°] CK₈₂K₀₇ ; ** K₁₀, °दानश्च E 83d °बुद्धिं च°] C₉₄K₈₂K₀₇ ; बुद्धिश्च C₄₅, °दृष्टिं च C₀₂E, *** K₁₀ 84a प्रसन्न°] CK₈₂E ; प्रसन्न° K₁₀, प्रसन्न° K₀₇ 84c यथा°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; यस्य E • °दानं°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °दातश् E 84d स्वाश्रमा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्वासमा° C₀₂ • °गतो°] CK₈₂K₁₀E ; °सतो K₀₇ 85b इन्धनो°] CK₈₂K₁₀E ; इत्वनो° K₀₇ • जात°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; जा° C₄₅ 85c सुलभानि न°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; सुलभानि च E 85d °दकानि°] CK₈₂K₀₇E ; °तकानि K₁₀ 85e क्षुते°] conj. ; क्षुतं CK₈₂K₁₀K₀₇, शत° E 86a पञ्चार्जवाः°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; पञ्चार्जवः C₀₂, *** K₁₀, पञ्चार्जवा E • प्रशंसन्ति°] CK₀₇ ; प्रशंसन्ति K₈₂E, प्रससन्ति° K₁₀ 86c कर्म°] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; *र्म° C₉₄, कम्म° K₁₀ • °वृत्त्याभिवृद्धिं च°] CK₈₂K₀₇ ; °वृत्तिभिवृद्धिश्च K₁₀, °वृत्त्याभिवृद्धिश्च E 86e स्त्रीधनोत्कोच°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; स्त्रीधनज्ञो च E • °वित्तं च°] CK₈₂K₀₇E ; °वित्तिश्च K₁₀ 86f आर्जवो ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; आर्जवश्च C₀₂, आर्जवेना° E 87ab आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः°] CK₁₀K₀₇ ; omitted in K₈₂^{ac}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तप K₈₂^{pc}, आर्जवो न वृथा यज्ञश्चार्जवो न वृथा तपः E 87cd (आर्जवो ... वृथाग्नयः°)] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in E 88ab (आर्जव° ... तिष्ठति°)] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in E 88a °ग्रामः°] C₉₄C₄₅K₀₇E ; °ग्रामात् C₀₂K₁₀, °ग्रामाः K₈₂ 88d तस्य चरन्ति°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; तस्य रमन्ति E, त*×*न्ति C₉₄ 89a यमप्रविभागः°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; यमविभागः C₀₂, यमप्रविभागः K₈₂, नियमपरिभागः E • द्विजेन्द्र°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; नरेन्द्र E 89b °येत्तं मनुष्यः°] corr. ; °येत्तन्मनुष्यः C₉₄E, °येत्तं मनुष्यः C₄₅, °येत्तन्मनुष्यः C₀₂ 89c दुरित°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; इरित° E • °पहारी°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °पलपहारी C₀₂ • °ज्ञयास्ते°] CK₁₀K₀₇E ; °ज्ञयास्ते K₈₂

भवति पृथिविभर्ता ह्येकच्छत्रप्रवर्ता ॥ ४:८९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ॥

89d °वर्ता] conj. ; °वृत्ता CK₁₀K₀₇ , °वृत्ताः K₈₂E Colophon: नामाध्यायश्चतुर्थः] CK₈₂K₁₀K₀₇
; नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।

कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्

अमृतवदनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।

प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्

†अपर वद मतज्ञा† नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥ ५:१॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र

नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।

हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र

कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥ ५:२॥

शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥ ५:३॥

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।

शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥ ५:४॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।

3 = Liṅgapurāṇa 1.8.29cd-30ab

1 विगतराग उवाच] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विगतराग उवाच C_{94} 1a कथय नि०] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; कथयति E • °तत्त्वं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तं C_{45} • साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; त्वां विशेषात् C_{45} , सांप्रत त्वं विशेषात् $C_{02}K_{10}$ 1b °तुल्यं श्रो०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °तुल्यां श्रो० C_{45} , °तुल्यं श्रो० तुल्यं श्रो० K_{82}^{ac} • °कामो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °कामा E 1c °दहन०] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °वदन० E • °निषिक्तम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °विमुक्तम् C_{45} 1d अपर०] $CK_{10}K_{07}E$; अपरं K_{82} (unmetr.) • °वदम०] $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; °वद० C_{94}^{ac} , °वदन० E • °तज्ञा नास्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °तज्ञान्नास्ति C_{02} , *** K_{10} , °तज्ञान्नास्ति E 2a °सुख०] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; °मुख० K_{82}^{ac} • °मतो ऽन्यत्] $CK_{82}K_{07}$; °मतो ऽन्य K_{10} , °मनो ऽन्यत् E • कीर्त०] $CK_{07}E$; कीर्ति० $K_{82}K_{10}$ 2b °विशेषः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विशेष C_{94} , °विशेष C_{45} • प्रकारः] $CK_{82}K_{10}E$; प्रकारः K_{07} 2d °विनाशं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °विनाश० $C_{02}E$ 3a इज्या] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; ईज्या $C_{02}K_{10}$ • दानं] $CK_{82}K_{07}E$; दान० K_{10} 4a °निर्देशं] $CK_{07}E$; °नियमं K_{82} , °ईशं K_{10} 4c शारीर०] $CK_{82}K_{07}E$; शरीर० K_{10} • °शौचमाहारो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °शौच*हारो C_{94} 4d मात्रा भावश्च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; मात्रा भावं च C_{94} , सात्राभावश्च K_{10} 5a ताडयेन्न] $CK_{82}K_{10}E$; ताडये न K_{07}

परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥ ५:५ ॥
 श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।
 मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥ ५:६ ॥
 मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।
 मृतोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥ ५:७ ॥
 एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।
 उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥ ५:८ ॥
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ ५:९ ॥

[आहारशौचम्]

आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।
 भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।
 वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ५:१० ॥
 स्निग्धस्वादुरसैः षडभिराहारषड्रसैर्बुधः ।
 धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥ ५:११ ॥
 अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।
 अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥ ५:१२ ॥

8ab ≈ Manu 5.136ab: एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश 8cd ≈ Manu 5.136cd: उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता 9ab = Manu 5.137ab 9cd ≈ Manu 5.137cd: त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम्

5d शौचं] CK₈₂K₁₀E ; शौच K₀₇ • कायिकमुच्यते] CK₈₂K₁₀E ; कायिकमुच्यते K₀₇ 6a श्रोत्र°] em. ; श्रोत° CK₈₂K₁₀K₀₇E 6b गुदोपस्थ°] CK₈₂K₁₀ ; गुदोपस्थ° K₀₇ , गुदापस्थ° E 6c मुखस्या°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; मुखस्या° C₄₅ 6cd शौचमा°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; शौचमा° C₄₅K₁₀ 7a विष्टा°] CK₈₂K₀₇E ; •विष्ट° K₁₀ 7c मृतोयैस्तु] C₀₂K₈₂K₁₀E ; मृतोयैस्तु C₉₄ , मृतोयैस्तु C₄₅ , मृतोयैस्तु K₀₇ • पस्थं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; •पस्थ C₀₂E 8a पस्थे] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; •पस्थ° C₀₂K₁₀ • गुदे] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; •गुदो C₀₂K₁₀ 8b तथैकत्र] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; तथैकत्र C₄₅ , तथैकश्च E • दश] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; दशः C₀₂ 8c दातव्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; दातव्यो C₀₂E 8d मृदः] CK₀₇E ; मृतः K₈₂ , मृदा K₁₀ • शुद्धिं समीहता] C₉₄C₄₅K₈₂ ; शुद्धिसमीहया C₀₂ , शुद्धिं समीहता K₁₀ , शुद्धिः समीहता K₀₇ , शुद्धिं समाहिता E 9a एतच्छौचं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; चेतच्छौच C₀₂E , एत° K₁₀ 9b •गुणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; •गुण C₀₂ 9c त्रि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; द्वि° C₀₂ 10b शृणुष्ववहितो] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; शृणुष्ववहितो C₉₄ , शृणुष्ववहितो K₁₀ 10d पिबेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; पिबे C₄₅ 10e •चारदानार्थं] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; •चारणार्थाय E 11a •स्वादु°] CK₈₂K₀₇ ; •स्वा° K₁₀ , •स्वाद° E 11b •षड्रसैर्बु°] C₄₅E ; •सद्रसैर्बु° C₉₄K₈₂K₀₇ , •सद्रसैर्बु° C₀₂ , •षड्रसैर्बु° K₁₀ 11c •वैषम्यनाशो ऽस्ति] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; •वैषम्यनाशास्ति C₄₅ , •वैषम्य नश्यन्ति E 11d सुदारुणाः] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; सुदारुणः E 12a अभक्ष्यं] CK₈₂K₀₇ ; *** K₁₀ , अभक्षं E 12b न च] CK₈₂K₁₀ ; च न K₀₇E 12d अवाच्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; अवाचं C₀₂

लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कचकानि च ।
 गौरं च शूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥ ५:१३ ॥
 छत्ताकं विड्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।
 चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥ ५:१४ ॥
 हंससारसचक्राह्वकुङ्कुटान्शुकश्येनकान् ।
 काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥ ५:१५ ॥
 अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानेव विवर्जयेत् ।
 शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥ ५:१६ ॥
 मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
 कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ॥ ५:१७ ॥
 त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ।
 सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ॥ ५:१८ ॥
 अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ।
 सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ॥ ५:१९ ॥
 यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृदारिशुचिः शुचिः ।
 कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥ ५:२० ॥
 शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः

13ab cf. Manu 5.5ab: लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कचकानि च 14ab Cf. Manu 5.19ab: छत्ताकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुङ्कुटम् 19cd = Manu 5.106ab 20ab ≈ Manu 5.106cd: यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृदारिशुचिः शुचिः 20cd E adds here, after pādas cd: शौचाशौचविधिज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात्

13a पलाण्डुं] E; पलण्डुं CK₁₀K₀₇, पलण्डुं K₈₂ 13b कचकानि] CK₈₂K₁₀K₀₇; च कचकानि E
 13c गौरं च] em.; गोरस्व C₉₄K₁₀, गोरश्च C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇, गौरश्च E • मांसं] CK₈₂K₁₀K₀₇
 ; मांसं E 14a छत्ताकं] K₈₂C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E; छत्ताक C₀₂ • विड्व°] CK₁₀E; विड्व° K₈₂K₀₇
 14b गोमांसं] K₈₂C₉₄C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇E; गोमाञ् C₄₅ 14c चटकं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E; चटकाम् C₀₂
 K₁₀ 15b °कुङ्कुटान्शु°] CK₀₇E; °कुङ्कुटा शु° K₈₂, °कुङ्कुटां शु° K₁₀ • °श्येनकान्] C₉₄
 C₀₂K₀₇E; °शोनकान् C₄₅, °श्येनका K₈₂, °श्येनकां K₁₀ 15c काकोलूकं बलाकं च] C₄₅K₀₇; काकोलूकस्व/★★ C₉₄, काकोलूकबलाकं च C₀₂K₈₂E, काकोलूकं बलाकं च K₁₀ 16a अमेध्यांश्चा°] CK₈₂K₀₇; {अमेध्यांश्चा°} K₁₀, अमेध्यांश्चा° E 18a जिज्ञासितो] CK₈₂K₁₀; जिज्ञासनो K₀₇, जिज्ञासतो E 18b °क्षिप्तः] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E; °क्षिप्य C₄₅, °क्षिप्त K₁₀ • कथितो] CK₈₂K₁₀K₀₇; कथितं E 18c शुचिर्] C₉₄C₄₅E; शुचि C₀₂K₀₇, शुचिन् K₈₂K₁₀ 19a अहिंसकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E; अहिंसक C₄₅ • शुचिर्दान्तो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; शुचि दान्तो C₀₂K₀₇, शुचिर्दान्तौ E 19d °शौचं परं स्मृतम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇; °शौचं परं स्मृतम् C₄₅C₀₂, °शौचयनं स्मृतः E 20ab यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न] CK₀₇ (unmetr.); यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचि न K₈₂K₁₀, यो ऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E 20b °शुचिः शुचिः] CK₈₂K₀₇; शुचि शुचिः K₁₀, °शुचिः शुचि E 20d शुचिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E; शुचि C₀₂ • वस्तुषु] CK₈₂K₁₀E; वस्तुषुः K₀₇ 21a शौचाशौच°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E; शौचाशुच C₄₅ • कालक्षये निश्चयः] K₈₂C₀₇; कालक्षयैर्निश्चयः C₉₄C₄₅K₈₂^{Pc}, कालक्षयेन्निश्चयः C₀₂K₁₀, कालक्षयेतिश्च यः E

सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृतः ।
 प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितम्
 जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ५:२१ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ॥

21b कीर्तिर्यशो] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; कीर्तिर्यशो C₉₄C₀₂(unmetr.) • °लङ्कृतः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °लङ्कृतः
 C₄₅ 21c °एरितम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °ओदितः E 21d परत्रमी°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; पवित्रमी° E
 • °गतिं] em. ; °गतिः CK₈₂K₁₀K₀₇E • निःसंशयम्] C₉₄K₁₀K₀₇ ; निःसंशयः C₄₅C₀₂K₈₂E
 Colophon: °विधिर्] C₉₄E ; °विधि° C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇ , °विधि K₁₀ • नामाध्ययः पञ्चमः] C
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; नाम पञ्चमो ऽध्यायः E

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेषु इज्या (२)]

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]

अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।

धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ६:१॥

अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।

ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥ ६:२॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।

अष्टकाः पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥ ६:३॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।

स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञः स उच्यते ॥ ६:४॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।

वेदाध्ययनं कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ॥ ६:५॥

इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ।

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मदमूहापोहविशारदः ॥ ६:६॥

शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ।

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ॥ ६:७॥

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।

1a °मिज्यां] C₄₅ ; °मीज्यां C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E 1b °त्तम] CK₈₂E ; °त्तमः K₁₀K₀₇ 1c °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं] CK₀₇ ; °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं K₈₂K₁₀ , °मोक्षशसिद्ध्यर्थं E 1d द्विज] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; भव E 2a अर्थयज्ञः] C₉₄C₀₂K₈₂ ; अनर्थयज्ञः C₄₅ , अर्थयज्ञ K₁₀K₀₇ , अर्थयज्ञ° E 2c ज्ञानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; ज्ञान C₀₂K₀₇ 3b अग्नि°] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; {अ}×° C₉₄ , ★★ K₁₀ • °क्रिया] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; °क्रियाः C₄₅C₀₂ 3c अष्टकाः] em. ; अष्टका CK₈₂K₁₀K₀₇E • पार्वणी] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; पार्वणी C₄₅ , {पार्वणी} K₁₀ 3d °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °यज्ञ C₀₂ , ★★ K₁₀ 4b °यतनेषु] C₄₅C₀₂E ; °लयनेषु C₉₄K₈₂K₀₇ , °यत★★ K₁₀ 4c °हस्त°] CK₈₂K₀₇ ; ★★ K₁₀ , °हस्तैः E 5a °यज्ञं ततो] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; °यज्ञं तपो C₄₅ °यज्ञस्ततो C₀₂ 5c वेदा°] CK₈₂K₀₇E ; अदा° K₁₀ 6a °पुराणं च] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °पुराणश्च E 6b °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °यज्ञ C₀₂ 6c कर्म] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; क्रमम् E 7a °चक्षुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °चक्षु C₀₂ 7b °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °यज्ञ C₀₂ , °यज्ञस् K₁₀ 7c °यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °यज्ञ C₀₂K₁₀ 8a ध्यानं] CK₁₀E ; ध्यान K₈₂K₀₇

सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥ ६:८ ॥
 सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।
 तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥ ६:९ ॥
 चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।
 प्रभुतत्त्वं स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥ ६:१० ॥
 अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिकं निर्मलम् ।
 विद्यातत्त्वं स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥ ६:११ ॥
 विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् ।
 अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् ।
 पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥ ६:१२ ॥
 विगतराग उवाच ।
 एकैकस्य हि तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् ।
 कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥ ६:१३ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वं प्रकृतिचिन्तया ।
 कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥ ६:१४ ॥
 द्वितीयं तत्त्वं पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि ।
 विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥ ६:१५ ॥
 प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति ।
 शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोट्ययुतं शतम् ॥ ६:१६ ॥

8c सोमो] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; सोमा° C₄₅K₁₀E 8d सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम्] C₄₅ ; सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् C₉₄ , सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः C₀₂K₈₂K₁₀ , सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K₀₇ , सूक्ष्मां तत्त्वञ्च पञ्चमम् E 9c शशिं] CK₈₂E ; शशि K₁₀ , शशिन् K₀₇ 9cd ध्यायेत्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; ध्याये त° C₀₂ 10b ज्वालामग्निं] CK₈₂K₁₀E ; ज्वालामग्नि K₀₇ 10c °तत्त्वं] CK₀₇ ; °तत्त्वं K₈₂ , °तत्त्वं K₁₀ E 10d °नाशनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °नाशनम् C₀₂E 11b ध्यायेत्स्फटिक] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; ध्यायेत्स्फटि C₉₄^{ac} , ध्याये स्फटिक C₀₂E • °मलम्] CK₁₀E ; °मलः K₈₂ , °मलः K₀₇ 11c तत्त्वं स] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; तत्त्वं C₉₄ , तत्त्वं स C₀₂ , तत्त्वं स E 11d °जमव्ययम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °मव्ययं C₀₂ 12ab ध्यायेत्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; ध्याये त° C₀₂ 12c °यज्ञस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °यज्ञञ्च C₀₂E 12d समासतः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; सनातनः E 13a हि] E ; त्रि° C K₈₂K₁₀K₀₇ 13c लोकाः] C₉₄K₈₂K₀₇ ; लोका C₄₅C₀₂K₁₀E • प्रपद्यन्ते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; प्र*** C₉₄ 13d °धन] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °धनः C₄₅K₀₇ 14ab प्रथमं तत्त्वं] E ; प्रथमं तत्त्वं CK₈₂K₁₀K₀₇ , omitted in K₈₂^{ac} • प्रकृतिचिन्तया] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; च कृतिचिन्तय E 14d सुखी] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; सुखम् E 15c याति] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; यान्ति E 16a °तत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °तत्त्वं C₀₂ • तृतीयं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; तृतीयस् E 16b ध्यायमानो मरिष्यति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; ध्याय***रिष्यति C₉₄ , ध्यायमानो मरिष्यति E 16c शिवलोके] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; शिवलोक C₄₅ , रुद्रलोके E • वसेन्नि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; वसे नि° C₀₂ 16d °युतं] CK₈₂K₀₇E ; °युत K₁₀

विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् ।
 अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥ ६:१७ ॥
 पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् ।
 न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥ ६:१८ ॥
 पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः
 जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।
 जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु
 प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥ ६:१९ ॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।
 कायिकं च तृतीयं तु मनोवाङ्मर्म तत्परम् ।
 कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥ ६:२० ॥
 मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।
 मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥ ६:२१ ॥
 अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥ ६:२२ ॥
 आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।
 शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उच्यते ॥ ६:२३ ॥

22cd ≈ MBh 6.39.15cd: स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते

17a °तत्त्वामृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °तत्त्वामृतं C₀₂ , °तत्त्वामृतं E 17c अक्षयं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ;
 अक्षयं E 19a °युक्तो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °यु* C₉₄ (top of akṣaras lost), °युक्तौ E • च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; omitted in C₄₅E • पुनर्जन्म°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; पुनर्जन्म° C₉₄ (top of akṣaras lost), पुनर्जन्म° C₀₂ 19b जिज्ञास्यन्तां] C₉₄K₁₀K₀₇E ; जिज्ञास्यतां C₄₅K₈₂ (unmetr.), जिज्ञास्यन्ता C₀₂ 19c जन्मेनैकेन] C₄₅K₁₀K₀₇E ; जन्मेनैकेन C₉₄C₀₂K₈₂ (unmetr.) • मुक्तिर्भ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; मुक्ति भ° C₀₂ • न वा] CK₁₀K₀₇E ; भवा K₈₂ • मानवाः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; मानमानवाः C₄₅ , मानवा C₀₂ , मानव E 19d प्रत्यक्षा°] CK₁₀K₀₇E ; प्रत्यक्ष° K₈₂ • °वेदनीयम्] C₄₅K₈₂K₁₀ ; °वेदनीयः C₉₄C₀₂K₀₇ , °वेदनीय E 20a °तप] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °तपम् E 20c कायिकं च तृतीयं तु] CK₈₂K₀₇E ; मानसं तप आदौ तु K₁₀ (eyeskip) 20d मनोवाङ्मर्म] C₉₄K₀₇E ; मनोङ्मर्म C₄₅ , मनोवाङ्मर्म° C₀₂ , मनोवाङ्मर्म° K₈₂K₁₀ • °परम्] C₀₂ ; °परः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E 20c कायिकं] CK₁₀K₀₇E ; कायिक K₈₂ 21a °सौम्यं] K₀₇ ; °सौम्य° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E , °सौम्य° C₀₂ (top of akṣaras lost) • प्रसादश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; प्रसादं च C₄₅E , प्रदानश्च K₁₀ 21c मौनं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; मौन* E • °शुद्धिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °शुद्धिं च C₀₂ E 21d पञ्चैतत्] C₉₄K₁₀K₀₇ ; पञ्चैते C₄₅K₈₂ , पञ्चैतत् C₀₂ , पञ्चैतन् E 22c °भ्यसनं चैव] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; °भ्यसन* C₉₄ , °भ्यसनं चैव K₁₀ 23a आर्जवं च अहिंसा च] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; आर्जवत्वमहिंसाश्च E 23b °चर्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °चर्य C₀₂E 23c शौचं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; शौच E

इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।
 मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥ ६:२४ ॥
 स्वस्तिमङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
 कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥ ६:२५ ॥
 मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
 अभ्रावकाशे वर्षासु तपः साधनमुच्यते ॥ ६:२६ ॥
 स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।
 पुष्पमुत्पाद्य दानं च सर्वे ते तप साधनाः ॥ ६:२७ ॥
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
 चान्द्रायणं पराकं च तपः सांतपनादयः ॥ ६:२८ ॥
 येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
 आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम् ।
 स्वर्गाकाङ्क्ष्यनृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलम्
 जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥ ६:२९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः ॥

24c MBh 5.145.6: मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः । तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति
 दुर्मतिः ॥ 26ab See MBh and Lalitavistara passages in Umā Playful article (p.627): मण्डूकयोगी
 हेमन्ते ग्रीष्मपञ्चा तपास् भवेत् ... also Umā 6.26ab :मण्डूकयोगो हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
 27ab Cf. 2.38 and 17.xx ff.

24a इष्टं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; इष्ट C₀₂K₁₀ • °भावं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °भावश् E 24b पथ्यं] CK₈₂K₁₀
 K₀₇ ; सत्यं E 24c मनो°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; मन° E • पञ्चैतत्] CK₈₂K₁₀ ; पञ्चेतत् K₀₇ , पञ्चैतान् E
 24d तप उक्तं महर्षिभिः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; तपमुक्तं महर्षिभिः E 25a °शीर्भि°] C₉₄E ; °शीर्भि° C₄₅
 C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ 25b °तिथि°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °तिथिं E 25c °मिश्रक] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °**क
 C₉₄ , °मित्यश्रक C₄₅ • पञ्चैतत्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; पञ्चैतन् E 25d तप उक्तं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; तपमुक्तं E
 26b ग्रीष्मे] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; गृष्मे E 26d तपः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; तप C₀₂ • साधनमु°] C₉₄K₈₂
 K₀₇E ; साधन उ° C₄₅C₀₂K₁₀ 27a दानं] CK₈₂K₁₀ ; दानं K₁₀ (top of akṣaras lost), दानश् E
 27c दानं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; दानश् E 27d तप] E ; तपः CK₈₂K₁₀K₀₇ (unmetr.) 28a कृच्छ्रातिकृच्छ्रं]
 C₉₄C₄₅K₈₂E ; कृच्छ्रादिकृच्छ्र C₀₂ , कृच्छ्रातिकृच्छ्र K₁₀ , कृच्छ्रातिकृच्छ्र K₀₇ 28b °याचितम्] C
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; °याचितः E 28c चान्द्रायणं पराकं] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇ ; चान्द्रायणं पराकं C₄₅ , चान्द्रायणं
 पराकं K₈₂ , चान्द्रायणवराकश् E 28d तपः सांतपनादयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; तपसान्तपनादयः
 C₀₂E 29a तप त°] E ; तपस्त° CK₈₂K₁₀K₀₇ (unmetr.) • °मनसा] em. ; °मनसः CK₈₂K₁₀
 K₀₇E 29b निर्मलमति°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; निर्मलमति° C₄₅ • जघन्यं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; जगत्यं
 E 29c °काङ्क्ष्य°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °काङ्क्ष° E • सर्वान्तिकं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सर्वान्तिकं C₄₅
 29d °भवने] CK₈₂K₁₀E ; °भवने K₀₇ • °साध्यं वहेत्] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °साध्यम्** C₉₄ , °साध्य
 वहेत् C₄₅ , °साध्यं वदेत् E

[सप्तमो ऽध्यायः]

[नियमेषु दानम् (४)]

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा ।

अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदानं पञ्चमम् ॥ ७:१॥

[अन्नदानम्]

अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम् ।

अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ॥ ७:२॥

अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा ।

अन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ॥ ७:३॥

अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत् ।

अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ॥ ७:४॥

अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः ।

तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ७:५॥

[वस्त्रदानम्]

वस्त्राभावान्मनुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत् ।

वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ॥ ७:६॥

विद्यावान्सुकुलीनो ऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि ।

वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ॥ ७:७॥

अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात् ।

5cd ≈ MBh 13.62.6ab: अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति

1a तथेत्याहुः] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}E$; तथेत्याहुः $C_{45}K_{82}$ 1c वस्त्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; वस्त्र $C_{02}K_{10}$
2a अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः] $CK_{82}^{pc}K_{10}$; अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राण K_{82}^{ac} , अन्नात्तेजः स्मृति प्राणः K_{07}
, अन्नाज्जीवन्ति भूतानि E 2c अन्नाच्छ्रीः] $CK_{82}K_{07}$; अन्नाच्छ्री $K_{10}E$ • कान्ति वीर्यं च] $C_{45}C_{02}K_{82}$
 $K_{10}E$; कान्तिवीर्यं $C_{94}K_{07}$ (unmetr.), कान्तिवीर्यं E 2d अन्नात्सत्त्वं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$;
अन्ना सत्त्वश्च C_{02} , अन्नात्सत्त्वश्च E • जायते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; जाय* C_{94} 3a अन्नाज्जी°]
 $C_{94}K_{82}K_{10}E$; अन्ना जी° $C_{45}C_{02}K_{07}$ 3b अन्नं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; अन्नां C_{02} , अन्ना K_{10} • °करं]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °करः $C_{02}E$ 3c दर्पः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; दर्प $C_{45}K_{07}$, दर्पो E 3d अन्नाच्छौर्यं
च] $C_{94}C_{02}K_{07}$; अन्नात्सौर्यं $C_{45}K_{82}K_{10}$, अन्नाच्छौर्यं E 4a अन्नं क्षु°] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{07}$; अन्ना
क्षु° $C_{02}K_{82}^{ac}$, अन्नाक्षु° $K_{10}E$ 4ab °व्याधीन्स°] $C_{45}K_{07}$; °व्याधान्स° $C_{94}C_{02}K_{10}$, °वाधान्स°
 K_{82} , °व्याधा स° E 4b विनाशयेत्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विनाशयेत् C_{45} 5a अन्नदः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$
; अन्नद E 5b प्राणदश्चापि] $CK_{82}K_{07}E$; प्राणदश्चापि K_{10} • सर्वदः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सर्वदाः
 C_{02} 5d भूतं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; *तन् C_{94} , भूते C_{45} , भूतो E 6a °भावान्म°] $CK_{10}E$; °भावान्म°
 $K_{82}K_{07}$ 6b श्रियादपि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; श्रियादपि C_{45} , श्रिया वापि K_{07} 8a °वज्ञां] $CK_{82}K_{10}$
 K_{07} ; °वज्ञं E 8b °हीनो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °ही C_{45}

जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ॥ ७:८॥
तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ॥ ७:९॥
नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम् ।
सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥ ७:१०॥
श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च ।
पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ॥ ७:११॥
यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम् ।
जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात् ।
शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ॥ ७:१२॥
दद्याद्वस्त्रं सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरम्
सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् ।
तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटिं शतशः प्राप्नोति निःसंशयम्
तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ॥ ७:१३॥

[सुवर्णदानम्]

सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम् ।
पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ ७:१४॥
धारयेत्सततं विप्र सुवर्णकटकाङ्गुलिम् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुना चन्द्रमा यथा ॥ ७:१५॥
दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ ।
तुटिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७:१६॥

11 cf. Manu 7.86-87 (the latter usually labelled as an additional verse): पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धानतयाइव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥ देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥ 15cd = 22.38 CHECK

9c जीर्णं स्फुटितं] CK₈₂K₀₇ ; जीर्णस्फुटितं K₁₀E 9d कुत्सितमेव वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; कुत्सितमेव च C₀₂ , कुत्सितमेव वा K₀₇ 10b सूक्ष्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; सूक्ष्म C₀₂ , शुक्लं E 10c °दातव्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °दातव्य C₀₂ 10d °समन्वितम्] CK₈₂^{pc}K₁₀K₀₇E ; °तं K₈₂^{ac} 11a °सत्त्व°] C K₈₂K₁₀K₀₇ ; °स च° E 13a द्विजवरे काले शुभे] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; द्विजयिने एकाशुभं E 13b नरो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दरो C₄₅ 13c तस्मिन्याति] CK₁₀K₀₇E ; तस्मात्स्याति K₈₂ • सुवस्त्र°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; स वस्त्र° E • °संशयम्] C₉₄C₄₅K₀₇ ; °संशयः C₀₂K₈₂K₁₀E 13d दानमसकृत्पा°] CK₈₂K₀₇E ; दानसत्पा° K₁₀ 14a °दानं] CK₈₂K₀₇ ; °दान K₁₀E 14d °पातक°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °पापक° C₉₄ 15b °कटकाङ्गुलिम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; °क*गुलिम् C₉₄ , °कटकाङ्गुलिम् K₁₀ 16a सुवर्णं] CK₈₂K₀₇E ; सुवर्ण K₁₀ 16b °र्षभ] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °र्षभः C₀₂K₁₀ 16c तुटि°] C K₈₂K₁₀K₀₇ ; तुटि° E • °मात्रे] CK₁₀K₀₇ ; °मात्रो K₈₂E 16d सर्वपापैः प्रमुच्यते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; सर्वपापैः स मुच्यते C₉₄ , सर्वपापैः प्रमुच्यते E

रक्तिमाषककर्षं वा पलार्धं पलमेव वा ।
 एवमेव फलं वृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ॥ ७:१७ ॥
 [भूमिदानम्]
 सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
 अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ॥ ७:१८ ॥
 भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत् ।
 भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ॥ ७:१९ ॥
 मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत् ।
 चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ॥ ७:२० ॥
 एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा ।
 सहायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ॥ ७:२१ ॥
 एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्विज्वराय तु ।
 वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ॥ ७:२२ ॥
 एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम् ।
 श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ॥ ७:२३ ॥
 जामदग्न्येन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै ।
 आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ॥ ७:२४ ॥
 [गोदानम्]
 हेमशृङ्गां रौप्यसुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम ।

17a रक्तिमाषक°] K_{07}^{ac} ; रन्तिमाषक° C_{94} , रत्तिमाषक° $C_{45}K_{82}K_{07}^{pc}$, रन्तिम्मान्सक° C_{02} , रत्तिमान्सक° K_{10} , रत्तिमाषक° E 17b °र्ध] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; °द्ध $C_{02}K_{82}K_{10}$ 17cd वृद्धिर्ज्ञेया] $C_{94}E$; वृद्धि ज्ञेया $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$, वृद्धि ज्ञेया K_{07} 18a °धारं] C_{45} ; °धार° $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$ 18ab °दानं प्रशंसन्ति] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दा*नम्प्र*सन्ति C_{94} 18d सर्वं वै] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सर्वं वै C_{94} (top of akṣaras lost) 19b °फलं लभेत्] $CK_{82}K_{10}^{pc}E$; °ललं भवेत् K_{10}^{ac} , °लं भवेत् K_{07} 20a °मुक्तस्तु] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °मुक्तिस्तु E 20b °शरणो] $CK_{82}K_{10}$; °शरण K_{07} , °शरणां E 21a एकहस्तं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; एकहस्त° $C_{94}C_{02}E$ 21d भूमिदानं प्रशस्यते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; भूमिदान प्रशस्यते C_{45} , पञ्चाशच्छतमेव वा । सहायुतलक्षम्वा भूमिदं प्रशस्यते K_{10} (eyeskip) 22a °हस्तां च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °हस्तच्च $C_{45}K_{10}$ 22b दद्याद्वि°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; दद्या द्वि° E 23b गुणागुणि°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; गुणागुणि° E 23c °धिकं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$; °धिक° $C_{94}K_{07}E$ 23d °त्तम] $CK_{82}K_{10}E$; °त्तम: K_{07} 24a जामदग्न्येन] $C_{45}K_{82}K_{07}$; जामदग्न्ये* C_{94} , जामदग्नेन $C_{02}K_{10}E$ • रामेण] $C_{45}K_{07}E$; रामेन $C_{02}K_{82}K_{10}$, *रण C_{94} 24b दत्त्वा द्वि°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दद्याद्वि° C_{45} 24d च] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; हि E 25ab (हेम° ... द्विजोत्तम)] $CK_{82}K_{07}E$; omitted in K_{10} 25a °शृङ्गां] $CK_{07}E$; °शृङ्ग K_{82} , omitted in K_{10} • रौप्य°] $CK_{82}K_{10}E$; रोप्यं K_{07} • °सुरां] $C_{02}E$; °क्षुरां $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$, omitted in K_{10}

विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥ ७:२५ ॥

[दानप्रशंसा]

दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा
अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् ।

दद्यात्पादुकच्छत्तुपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा
श्रद्धादानमभिन्नरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ॥ ७:२६ ॥

दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्यातिं च तुल्यां लभेत्
दानादेव निगर्हणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् ।

दानाद्दुर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्य दानाल्लभेत्
दानादेव अनन्तभोग नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ॥ ७:२७ ॥

दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनम्
दानादेव महीं समस्त बुभुजे सम्राड्ग्रीहीमण्डले ।

दानादेव सुरूपयोनिभुगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते
दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ७:२८ ॥

25 cf. e.g. MBh 7.58.18: तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्षभाः पाण्डुनन्दनः। हेमशृङ्गी रूप्यसुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ and Bhaviṣyapurāṇa Uttara 12.25 CHECK: हेमशृङ्गी रौप्यसुरां सघटां कांस्यदोहनाम् । महादेवाय गां दद्याद्दीक्षिताय द्विजाय वै ॥

25d दत्त्वानन्त°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; दत्त्वान्त° E 26a °रूपं] CK₈₂K₀₇E ; °रूप K₁₀ 26b °रौप्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °रौप्य° C₄₅ , °रौप्य° K₀₇ • गावस्तिलान्मे°] em. ; गावस्तिलान्मे° C₉₄C₀₂K₀₇ , गावस्तिला मे° C₄₅K₈₂ , गावन्तिला मे° K₁₀ , गावस्तिलं मे° E 26c दद्यात्पा°] C K₈₂K₀₇E ; दद्या पा° K₁₀ • पात्राद्यमन्यच्च वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; पत्राद्यमन्यच्च वा C₄₅ , पात्रेषु लब्धेषु वै E 26d श्रद्धादान°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; दत्त्वादान° E 27a यशः] C₄₅K₀₇E ; यश C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ • सुखकराः] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; सुखकर K₀₇° • ख्यातिं च तुल्यां] em. ; ख्यातिश्च तुल्यं C K₈₂K₁₀K₀₇E • लभेत्] CK₈₂K₁₀ ; भवेत् K₀₇E 27b निगर्हणं] C₉₄C₀₂K₈₂E ; निगर्हणं C₉₄° , निवर्हणं C₄₅K₀₇ , निगर्हण K₁₀ • °गणे आनन्ददं सौख्यदम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °गणै आनन्ददं सौख्यदम् C₀₂ , °गणैश्चानन्दसौख्यप्रदम् E 27c दानाद्दु°] E ; दानाद्दु° CK₈₂K₁₀K₀₇ • °र्जयता] CK₁₀K₀₇E ; °र्जयताम् K₈₂ • प्रसाद°] CK₁₀K₀₇E ; प्रासाद° K₈₂ • सौभाग्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; सौभाग्य C₄₅ , सौभाग्यं E (unmetr.) • दानाल्लभेत्] C₄₅E ; दानं लभेत् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ 27d दानादेव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; दानादेव C₀₂ • °नियतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °नियत C₀₂ 28a शक्रलोकसकलं] CK₁₀K₀₇ ; शत्रुलोकसकलं K₈₂ , शक्रलोकमतुलं E • दानाज्ज°] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दाना ज° C₉₄ , दानार्ज° C₄₅ 28b दानादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दानेदेव C₄₅ • महीं समस्त] conj. ; महीसमासु C₄₅C₀₂ , महीं समांसु C₉₄K₈₂K₀₇ , मही समस्त K₁₀ , महीयसां स E • सम्राड्ग्री°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सम्राड्ग्री° C₄₅ 28c सुरूप°] CK₈₂K₀₇E ; स्वरूप° K₁₀ • °योनिषु°] K₁₀E ; °योनिस्सु° C₉₄° योनिः सु° C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇ • °भगश्च°] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇ ; °भग च° C₄₅K₈₂E • °न्द्राननो] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °न्द्रानने C₀₂K₁₀ , °न्द्राननौ K₀₇ • वीक्ष्यते] C₄₅C₀₂ ; वीक्षते C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ , विक्षते E 28d निःसंशयम्] C₉₄C₄₅K₀₇ ; निःसंशयः C₀₂ , निःसंशयः K₈₂E , निःसंशयः K₁₀

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः ॥

[अष्टमो ऽध्यायः]

[नियमेषु स्वाध्यायः (५)]

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना ।
 शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ॥ ८:१॥
 शैवतत्त्वं विचिन्तेत शैवपाशुपतद्वये ।
 अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ॥ ८:२॥
 संख्यातत्त्वं तु सांख्येषु बोद्धव्यं तत्त्वचिन्तकैः ।
 पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ८:३॥
 पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
 अधोर्ध्वमध्यतिर्यं च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ॥ ८:४॥
 स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम् ।
 शिष्टाचारो ऽविकल्पेन ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः ॥ ८:५॥
 इतिहासमधीयानः सर्वज्ञः स नरो भवेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु संशयस्तेन छिद्यते ॥ ८:६॥

[नियमेष्वुपस्थनिग्रहः (६)]

शृणुष्वावहितो विप्र पञ्चोपस्थविनिग्रहम् ।
 स्त्रियो वा गर्हितोत्सर्गः स्वयंमुक्तिश्च कीर्त्यते ।
 स्वप्नोपघातं विप्रेन्द्र दिवास्वप्नं च पञ्चमः ॥ ८:७॥

1a °स्वाध्यायनं] CK₈₂K₁₀PE ; °स्वाध्ययनं K₀₇ 1b °मुत्र] CK₈₂K₁₀K₀₇P ; °मुत्र E • °र्थिना] CK₈₂K₀₇PE ; °र्थिना K₁₀ 1c शैवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇PE ; शैवं C₀₂ • सांख्यं] C₉₄C₄₅K₀₇PE ; सांख्य C₀₂ , सांख्यं K₈₂K₁₀ 1d स्मार्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇PE ; स्मार्त C₀₂K₁₀ • भारतसंहिताम्] CK₁₀P E ; भारतसंहिताः K₈₂ , भारतसंहिता K₀₇ 2a शैव°] conj. ; शैवे C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ , शैवे C₄₅P , शैवं E • °तत्त्वं] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; °तत्त्व P 2b शैव°] P ; शैवः C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ , शैवाः C₀₂E , शैवा K₈₂ • °द्वये] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇PE ; °ये C₄₅ 2d °सारसमुच्चयम्] CK₀₇PE ; °सारं समुच्चयम् K₈₂ , °सारं समुद्ययं K₁₀ 3a संख्यातत्त्वं तु] K₈₂K₀₇P ; संख्यातत्त्वं C₉₄ , संख्यातत्त्वं C₄₅ , शाङ्खातत्त्वं तु C₀₂ , संख्यातत्त्वन्तु K₁₀ , संख्यातत्त्व तु E • सांख्येषु] CK₈₂K₀₇PE ; संख्येषु K₁₀ 3c °तत्त्व°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇PE ; °तत्त्वा° C₄₅ , omitted in K₁₀ 4c अधोर्ध्व°] CK₈₂K₀₇PE ; अधोर्ध्व K₁₀ • °मध्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇PE ; °मध्य° C₀₂ 4d यत्नतः] CK₈₂K₀₇PE ; यत्नत K₁₀ • सम्प्रवेशयेत्] CK₈₂K₁₀K₀₇P ; सम्प्रबोधयेत् E 5a स्मार्तं वर्णा°] C₉₄ ; तस्मार्तम्वर्णा° C₄₅ , स्मार्तवर्णा° C₀₂ K₈₂K₁₀K₀₇E , स्मार्तं वर्णा° P 5b धर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇PE ; धर्म C₀₂ • °वर्तनम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °वर्तनं P , °वर्तन E 5c °चारो] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; °चार° C₀₂E , °चारा K₈₂ , °चारो° P 5d ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇PE ; ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः C₉₄ 6b °ज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇PE ; °ज्ञ C₀₂ 7b °ग्रहम्] CK₁₀K₀₇PE ; °ग्रहः K₈₂ 7c गर्हितोत्सर्गः] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇P ; गर्हितोत्सर्गः C₀₂ , गर्हितो विप्र K₈₂ , गर्हितो स्वर्गः E 7d स्वयं°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇PE ; स्वयं° C₄₅ • कीर्त्यते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇PE ; कीर्त्यते C₀₂ 7e °घातं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P ; °घात C₀₂ E

[स्त्रियः]

अगम्या स्त्री दिवा पर्वे धर्मपत्न्यपि वा भवेत् ।
विरुद्धस्त्री न सेवेत वर्णभ्रष्टाधिकासु च ॥ ८:८॥

[गर्हितोत्सर्गः]

अजमेषगवादीनां वडवामहिषीषु च ।
गर्हितोत्सर्गमित्येतद्वत्नेन परिवर्जयेत् ॥ ८:९॥

[स्वयंमुक्तिः]

अयोन्यकषणा वापि अपानकषणापि वा ।
स्वयंमुक्तिरियं ज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ८:१०॥

[स्वप्नघातं]

स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा ।
स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरते ततः ॥ ८:११॥

[दिवास्वप्नम्]

दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु ।
स्वर्गमार्गार्गला ह्येताः स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ॥ ८:१२॥

[नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७)]

मार्जारकबकश्चानगोमहीव्रतपञ्चकम् ।

[मार्जारकव्रतम्]

स्वविष्टमूत्रं भूमीषु छादयेद्विजसत्तम ।

8ab cf. Manu 11.175 (Olivelle's edition): मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयाने ऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ and Manu 3.45 (Olivelle's edition): ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा । पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ **12cd** cf. Padmapurāṇa 1.13.395cd: परित्यजध्वं दाराणि स्वर्गमार्गार्गलानि च

8a स्त्री दिवा पर्वे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; * दिवा पर्वे C_{94} , *** पर्वे P , स्त्री दिवापूर्वे E **8b** °पत्न्यपि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; °पत्नी पि C_{02} **8c** विरुद्धस्त्री न] $CK_{10}K_{07}$; विरुद्धस्त्री निसेवेत $K_{82}P$, द्विरुद्धास्त्रीन E **8d** °धिकासु च] $C_{94}C_{45}K_{82}P$; °धिकासु त C_{02} , °दिकाषु च K_{10} , °विकाषु च K_{07} , °पिकासु च E **9a** °मेष°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; °मेय° C_{45} **10a** अयोन्य°] conj. ; अन्योन्य° $CK_{82}K_{10}K_{07}PE$ • °कषणा] $C_{94}K_{82}$; °कर्षणा $C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}PE$ **10b** °कषणापि] CK_{82} ; °कर्षणापि $K_{10}K_{07}PE$ **10c** स्वयंमुक्ति°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; स्वयमुक्ति° C_{45} • ज्ञेया] $CK_{82}K_{07}PE$; ज्ञेयां K_{10} **10d** तस्मात्तां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}P$; तस्मात्तां C_{02} , तस्मात्तां K_{10} , तस्मात्स्त्री E **11a** स्वप्नघा°] $CK_{82}K_{10}K_{07}P^{pe}E$; स्वप्नघा° P^{ac} **11b** पण्डितैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}PE$; पण्डितैः C_{02} , पण्डितैः K_{07} **11d** प्रक्षरते] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; प्रस्खलतस् E • ततः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; तत C_{02} **12a** दिवाशयं न] CPE ; दिवाशयानं K_{10} , दिवाशयेन K_{82} , दिवाशायं K_{07} **12b** नित्यं] $CK_{82}K_{07}PE$; नित्य K_{10} • °परेण तु] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; °परेण तु C_{94} , °परेण च C_{02} **12c** ह्येताः] K_{07} ; ह्येता $CK_{82}K_{10}PE$ **12d** स्त्रियो] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; स्त्रियो E • °कीर्तिताः] $CK_{82}K_{10}PE$; °कीर्तिता K_{07} **13ab** मार्जारकबकश्चानगोमहीव्रत°] $CK_{82}K_{07}P$; मार्जारकबकश्चानगोमहीव्रत° K_{10} , मार्जारकश्च श्वानाश्च गोमहीवक E **13c** °विष्ट°] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; °विष्टा° E • °मूत्रं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}PE$; °मूत्र° $C_{45}K_{10}$

सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ॥ ८:१३॥

[बकव्रतम्]

बकवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन ।

साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ॥ ८:१४॥

[श्वानव्रतम्]

मूत्रविष्टे न भूमीषु कुरुते श्वानदः सदा ।

तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ॥ ८:१५॥

[गोव्रतम्]

मूत्रवर्चो न रुध्येत सदा गोव्रतिको नरः ।

भीम तुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ॥ ८:१६॥

[महीव्रतम्]

कुद्दालैर्दारयन्तो ऽपि कीलकोटिशतैश्चितः ।

क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ॥ ८:१७॥

व्रतपञ्चकमित्येतद्यश्चरेत जितेन्द्रियः ।

स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ॥ ८:१८॥

[नियमेष्वुपवासः (८)]

शेषान्नमन्तरान्नं च नक्तायाचितमेव च ।

उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ८:१९॥

[शेषान्नम्]

वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यज्ञवेत् ।

भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ॥ ८:२०॥

[अन्तरान्नम्]

13e °मोदन्ति] CK₈₂K₁₀K₀₇P ; °षादन्ति E 14a तपोधन] CK₈₂K₁₀P ; तपोधनः K₀₇, तपोधनम् E 14c साधयेच्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇PE ; साधये च C₄₅ • मनस्तुष्टिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇PE ; मनस्तुष्टि° C₄₅C₀₂ 14d °साधन°] CK₈₂K₁₀PE ; °सान° K₀₇ 15a मूत्रविष्टे न] CK₈₂K₁₀K₀₇P ; मूत्रविष्टे च E 15b श्वानदः] K₈₂ ; धुनदं CK₁₀K₀₇P, छादनं E 15c शर्वः] C₉₄K₈₂K₀₇PE ; सर्वः C₄₅K₁₀, सव्वः C₀₂ 16a °वर्चो] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇P ; °वच्चो C₄₅K₈₂, °वर्चा E 16b गोव्रतिको] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇PE ; ★★तिको C₉₄ 16c भीम तु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇P ; भीमस्तु° C₀₂K₁₀E 17a कुद्दालैर्दारयन्तो] K₈₂PE ; कुद्दालैर्दारयन्नो C₉₄, कुद्दारै दारयन्तो C₄₅, कुद्दारै दारयन्ता C₀₂, कुद्दालै दारयामास K₁₀, कुद्दालै दारयन्तो K₀₇ 17b कीलकोटिशतैश्चितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P ; कीटकोटीशतैरपि C₀₂E 17d °व्रतः] CK₈₂K₁₀PE ; °व्रत K₀₇ 18b जितेन्द्रियः] CK₈₂K₀₇PE ; द्विजेन्द्रियः K₁₀ 19a शेषान्नमन्तरान्नं च] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇P^{pc} ; शेषान्नमन्नरान्नं च K₈₂, शेषान्नमरान्नं च P^{ac}, शेषाणामन्तराणाञ्च C₀₂E 19b नक्तायाचित°] CK₈₂K₁₀PE ; नक्तयाचित° K₀₇ • च] CK₈₂K₁₀K₀₇P ; वा E 19cd पञ्चैतत्क°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇PE ; पञ्चैते क° C₀₂ 20a °शेषं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇PE ; °शेषां C₄₅ 20d विघसाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀ ; विघसासनम् C₄₅, विघसाषिनः C₀₂, विघशासनः K₀₇, विघसाशनः? P^{pc}, घसाशन P^{ac}, विषसासनः E

अन्तरा प्रातराशी च सायमाशी तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ ८:२१॥

[नक्तान्नम्]

न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत् ।
नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मं समीहता ॥ ८:२२॥

[अयाचितान्नम्]

अनारम्भस्य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम् ।
परैर्दत्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ॥ ८:२३॥

[उपवासः]

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम् ।
न काङ्क्षेन्नोपयुञ्जीत उपवासः स उच्यते ॥ ८:२४॥

[नियमेषु मौनव्रतम् (१.)]

मिथ्यापिशुनपारुष्यतीक्ष्णवागप्रलापनम् ।
मौनपञ्चकमित्येतद्धारयेन्नियतव्रतः ॥ ८:२५॥

[मिथ्यावचनम्]

असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतम् ।
अनर्थाप्रियवाक्यं यत्तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ॥ ८:२६॥

21cd ≈ MBh 12.214.9: अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च । सदोपवासी च भवेद् यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ≈ MBh 13.93.10: अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च । सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते अन्तरा पुनः ॥

21a अन्तरा प्रातराशी] em. ; अन्तरा प्रान्तराशी CK₈₂K₀₇, अन्तरा त्रान्तराशी K₁₀, अन्तरा प्रातराशी P, अन्तसम्प्रान्तराशी E 21b सायमाशी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇P ; सायमाशीन् C₉₄, नियमाशी E 21c वासी भवति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇PE ; वासी च भवति C₀₂ 21d कदाचन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇PE ; कदाचनः C₀₂ 22a भोजनं] CK₈₂K₁₀PE ; भोजनं K₀₇ 22b च] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇P E ; तु C₄₅, omitted in K₈₂ • भोजयेत्] CK₈₂K₀₇PE ; कारयेत् K₁₀ 22a वेले च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀P ; वेला च C₄₅, वेलो च K₀₇, वेले व E 22b धर्मं समीहता] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇P ; धर्मसमीहता C₀₂K₁₀, धर्मः समीहितः E 23b कुर्यान्नि] CK₈₂K₁₀PE ; कुर्या नि K₀₇ 23c परैर्दत्तं तु] C₉₄C₄₅K₈₂P ; परै दत्तञ्च C₀₂, परै दत्तन्तु K₁₀, परैर्दन्तन्तु K₀₇E 23d तमयाचि] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; नमयाचि P^{ac}, तमयाचि P^{pc} 24a भक्ष्यं] CK₁₀K₀₇PE ; भक्ष्य K₈₂ 24c काङ्क्षेन्नो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇PE ; काङ्क्षे नो C₀₂ • युञ्जीत] C₀₂K₈₂K₁₀ ; *त C₉₄, यञ्जीत C₄₅, भुञ्जीत PE, भुञ्जीत K₀₇ 24d वासः स] CK₈₂PE ; वास स K₁₀, वासस्य K₀₇ 25a पारुष्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P ; संभिन्ना C₀₂, याभिन्ना E 25b तीक्ष्णवाग] conj. ; स्पृष्टवाग C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P, पृष्टवाग C₀₂, पृष्टेवाग E 25c मौनपञ्चक] C₉₄C₄₅K₁₀ ; मौनं पञ्चक C₀₂K₈₂K₀₇E, मौनम्पञ्च P • त्येत] CK₈₂K₁₀K₀₇P^{pc}E ; त्ये P^{ac} 25d रयेन्नि] CK₈₂K₁₀K₀₇P ; रयेन्नि E 26a दृष्टं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇PE ; दृष्टञ्च C₀₂ 26b धर्माच्चापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P ; धर्माच्चापि C₀₂, धर्म चापि E • बहिष्कृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇P ; बहिष्कृतः C₀₂E, नहिष्कृतं K₁₀ 26c अनर्था] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P ; अनर्थ C₀₂E 26cd वाक्यं यत्तन्मि] C₉₄C₄₅K₈₂P ; वक्तार तं मि C₀₂, वाक्यं यत्तन्मि K₁₀, वाक्यं यत्तन्मि K₀₇E 26d स्मृतम्] C₉₄C₀₂EK₈₂K₁₀K₀₇P ; स्मृतः C₄₅

[पिशुनः]

परश्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च ।

अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ॥ ८:२७ ॥

[पारुष्यम्]

मृतमाता पिता चैव हानिस्थानं कथं भवेत् ।

भुङ्क्ते कामममृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ॥ ८:२८ ॥

[तीक्ष्णवाक्]

हृदि न स्फुटसे मूढ शिरो वा न विदार्यसे ।

एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ॥ ८:२९ ॥

[असत्प्रलापः]

दूतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकथमेव च ।

असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं मे द्विजोत्तम ॥ ८:३० ॥

मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता ।

अपारुष्यमसम्भिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ॥ ८:३१ ॥

यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः ।

जन्मे जन्मे च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ॥ ८:३२ ॥

तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृढं कुर्वीत यो निश्चितं

वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वा सभां नन्दति ।

वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः

शास्त्रानेकसहस्रशो गिरि नरः प्रोच्चार्यते निर्मलम् ॥ ८:३३ ॥

27a परश्रीं ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇P ; परस्त्री ना° C₀₂E, परस्त्रीन्ना° K₁₀ • भिनन्दन्ति] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇PE ; भिनन्दन्ति C₀₂, भिनन्ति C₄₅ 27b परस्यैश्वर्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇PE ; परस्यैश्वर्य° C₄₅ 27c °दर्शना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇PE ; °दर्शना° C₀₂, °दर्शना° K₁₀ 27d पिशुनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇PE ; पिशुन C₀₂ 28a मृत°] CK₈₂K₁₀K₀₇P^{ac}E ; मृता° P^{pc} 28b °स्थान°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇PE ; °स्थान C₄₅C₀₂ 28c भुङ्क्ते] K₀₇P ; भुङ्क्ते C₉₄, भुङ्क्ते C₄₅C₀₂, भुङ्क्ते K₈₂, भुङ्क्ते K₁₀, भुङ्क्ते E • कामममृष्टानां] C₉₄K₈₂K₀₇PE ; कामसुसमृष्टानां C₀₂, कामसमृष्टानां C₄₅, कामसमृष्टानां K₁₀ 29a स्फुटसे] CK₈₂K₀₇PE ; स्फुटय K₁₀ 30a °युद्धं] CK₈₂K₁₀K₀₇P ; °युद्धश् E 30b °कथ°] K₁₀K₀₇ ; °कथ° CK₈₂P, °कथ° E 30cd पञ्चैतत्की°] CK₈₂PE ; पञ्चैते की° K₁₀, पञ्चैतत्की° K₀₇ 30d मे] CK₈₂K₁₀K₀₇P ; ते E 31a कार्य°] CK₈₂K₀₇PE ; कार्या K₁₀ 31b वाक्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇PE ; वाक्य° C₀₂K₁₀ • °सौभाग्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇PE ; °सौभाग्य° C₄₅ 31c °भिन्न°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P ; °भिन्न C₀₂, °दिग्ध° E 32b दूषितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇P ; दूषित C₀₂, दूषितः E 32c जन्मे जन्मे] C₄₅C₀₂K₈₂E ; जन्म जन्म C₉₄K₁₀K₀₇P • दुर्गन्धो] C₉₄K₁₀K₀₇P ; दुर्गन्धो C₄₅, दुर्गन्धा C₀₂, दुर्गन्धो K₈₂, दुर्गन्धो E 33a तस्मान्मौ°] C₀₂K₁₀K₀₇PE ; *तस्मौ° C₉₄, तस्मान्मौ° C₄₅K₈₂ • सदैव] C₉₄C₄₅K₈₂PE ; सदैव C₀₂K₀₇, सुदैत्य K₁₀ • कुर्वीत यो निश्चितम्] C₉₄C₄₅K₀₇PE ; कुर्वन्ति येन्निश्चितम् C₀₂K₈₂, कुर्वन्ति योन्निश्चित K₁₀ 33b अलङ्घ्यता च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀P ; अलङ्घ्यताच्च C₀₂K₀₇E • सर्वा सभां] C₉₄K₈₂PE ; सर्वा सभा C₄₅K₀₇, सर्वः सभान् C₀₂, सर्वा सभा K₁₀ 33c वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य] C₉₄C₄₅K₀₇P^{ac} ; वक्त्रं चोत्पलमस्य C₀₂, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K₈₂, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K₁₀, वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य P^{pc}, वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य E

[नियमेषु स्नानम् (१०)]

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।

आग्नेयं वारुणं ब्राह्मणं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ८:३४ ॥

[आग्नेयं स्नानम्]

आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम् ।

भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ॥ ८:३५ ॥

तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत देहिनां तु मलापहम् ।

सर्वशान्तिकरं भस्म भस्म रक्षकमुत्तमम् ॥ ८:३६ ॥

भस्मना त्र्यायुषं कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम् ।

भस्मना ऋषयः सर्वे पवित्रीकृतमात्मनः ॥ ८:३७ ॥

भस्मना विबुधा मुक्ता वीरभद्रभयादिताः ।

भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव ब्रह्मणानुमतिः कृता ॥ ८:३८ ॥

चतुराश्रमतो ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम् ।

तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं भस्मधारणहेतुतः ॥ ८:३९ ॥

[वारुणं स्नानम्]

वारुणं सलिलं स्नानं कर्तव्यं विविधं नरैः ।

नदीतोयतडागेषु प्रस्रवेषु ह्रदेषु च ॥ ८:४० ॥

[ब्राह्मणं स्नानम्]

33d °सहस्रशो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇PE ; °सहस्राशो C₄₅ • °मलम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇P ; °मलः C₄₅C₀₂E 34a पञ्चविधं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇PE ; पञ्चवि C₄₅ 34b यथातथम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇PE ; ★तथम् C₉₄ 34c आग्नेयं] CK₈₂K₀₇PE ; आग्नेये K₁₀ • वारुणं] CK₈₂K₁₀K₀₇P ; ब्राह्मणं E • ब्राह्मणं] CK₈₂K₁₀PE ; ब्रह्मणं K₀₇ 35a स्नानं] CK₈₂K₁₀K₀₇PE ; स्नाना K₈₂ 35b °गुणं] CK₈₂K₁₀PE ; °गुण° K₀₇ 36a तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत] CK₈₂K₀₇PE ; ★★★★★★त K₁₀ 37a त्र्यायुषं कृत्वा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; त्र्यायुषं C₉₄ , त्र्यायुषं कृत्वा P 37b °व्रते] CK₈₂K₁₀K₀₇P ; °व्रत° E 37c ऋषयः सर्वे] CK₈₂K₁₀K₀₇P ; ऋषिभिर्सर्वैः E 38a मुक्ता] CK₈₂K₁₀K₀₇P ; मुक्ताः E 38b °दिताः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇PE ; °र्त्तिताः C₄₅ 38c भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव] corr. TÖRZSÖK ; भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव C₉₄ , भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव C₄₅ , भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव C₀₂K₁₀ , भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव K₈₂ , भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव K₀₇ , भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव P , भस्मना शं प्रदृश्यैव E 38d ब्रह्मणानुमतिः] em. ; ब्रह्मणानुमता CK₈₂K₁₀K₀₇P , ब्रह्मणानुमतो E • कृता] em. ; कृतः C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇PE , कृतिः C₀₂ , कृताः K₈₂ 39a चतुराश्रमतो] C₄₅C₀₂K₁₀PE ; चातुराश्रमतो C₉₄K₀₇ , चतुराश्रतो K₈₂^{ac} , चातुराश्रमतो K₈₂^{pc} 39ab ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम्] CK₈₂K₀₇PE ; ऽधिक्यव्रतपाशुपतं★★★ K₁₀ (top of akṣaras lost) 39c तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं] CK₈₂K₀₇PE ; omitted in K₁₀ 39d °हेतुतः] em. TÖRZSÖK ; °हेतवः C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇PE , °हेतुना C₀₂ , °हेतुनुतः K₁₀ 40a वारुणं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀PE ; वा★★ C₉₄ , वारुणा K₀₇^{ac} , वारुण K₀₇^{pc} • सलिलं] CK₈₂K₁₀P ; सलिल° K₀₇E 40b विविधं नरैः] CK₈₂ ; विधिवन्नरैः K₀₇PE , विविन्नरैः K₁₀ 40c °तडागेषु] C K₈₂K₀₇PE ; °तडागेवा K₁₀ 40d प्रस्रवेषु] CK₈₂PE ; प्रयेवेषु K₁₀ , प्रभवेवेषु K₀₇

ब्रह्मस्नानं च विप्रेन्द्र आपोहिष्ठं विदुर्बुधाः ।
 त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ॥ ८:४१॥
 [वायव्यं स्नानम्]
 गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः ।
 तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ॥ ८:४२॥
 [दिव्यं स्नानम्]
 वर्षतोयाम्बुधाराभिः स्नावयित्वा स्वकां तनुम् ।
 स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ॥ ८:४३॥
 इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र
 निगदितं तव पृष्टः सर्वलोकानुकम्प्य ।
 सकलमलपहारी धर्मपञ्चाशदेतन्
 न भवति पुनर्जन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ॥ ८:४४॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः ॥

41a विप्रेन्द्र] CK₈₂K₁₀E ; विप्रेन्द्र K₀₇P 41b विदुर्बुधाः] CK₈₂K₁₀PE ; विदुर्बुधाः K₀₇ 42d °क्तं] C
 K₈₂K₀₇PE ; °क्त K₁₀ 43b तनुम्] CK₈₂K₁₀PE ; तनं K₀₇ 43c दिव्यं] CK₈₂K₀₇PE ; दिव्य K₁₀
 43d जगदादि°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇PE ; गजदादि° C₄₅ 44a °भागः] CK₈₂K₁₀PE ; °भागं K₀₇
 44b निगदितं तव] E ; निगदितस्तव CK₈₂K₁₀K₀₇P (unmetr.) • °कम्प्य] C₉₄ ; °कम्प C₄₅C₀₂K₈₂
 K₀₇P, °कम्पः K₁₀, °कम्प्यः E 44c °पहारी] C₄₅C₀₂K₁₀ ; °पहारि C₉₄K₀₇(unmetr.), °प्रहारि
 K₈₂P, °पहारे E • °पञ्चाशदेतन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀P^{pc} ; °पञ्चाशदेतन् C₀₂E, °पञ्चादेतन् K₁₀^{ac}
 44d पुनर्जन्म] C₀₂K₁₀ ; पुनर्जन्म C₉₄K₈₂K₀₇PE, पुनर्जन्म C₄₅ Colophon: इति वृषसारसंग्रहे
 नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः] P ; इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्याय अष्टमः C₉₄K₈₂
 , omitted in C₄₅, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः C₀₂K₁₀, इति वृषसारसंग्रहे
 नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः K₀₇, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नाम अष्टमो ऽध्यायः E

[नवमो ऽध्यायः]

[त्रैगुण्यम्]

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]

त्रिकालगुणभेदेन भिन्नं सर्वचराचरम् ।

तस्मात्त्रिगुणबन्धेन वेष्टितं निखिलं जगत् ॥ १:१॥

विगतराग उवाच ।

त्रैकाल्यमिति किं ज्ञेयं त्रैधातुकशरीरिणः ।

किञ्चिद्विस्तरमेवेह कथयस्व तपोधन ॥ १:२॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

त्रैकाल्यं त्रिगुणं ज्ञेयं व्यापी प्रकृतिसम्भवः ।

अन्योन्यमुपजीवन्ति अन्योन्यमनुवर्तिनः ॥ १:३॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

तमः सत्त्वं रजश्चैव अन्योन्यमिधुनाः स्मृताः ॥ १:४॥

सात्त्विको भगवान्विष्णु राजसः कमलोद्भवः ।

तामसो भगवानीशः सकलं विकलेश्वरः ॥ १:५॥

सत्त्वं कुन्देन्दुवर्णाभं पद्मरागनिभं रजः ।

तमश्चाञ्जनशैलाभं कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ १:६॥

सत्त्वं जलं रजो ऽङ्गारं तमो धूमसमाकुलम् ।

एतद्गुणमयैर्बद्धाः पच्यन्ते सर्वदेहिनः ॥ १:७॥

1a त्रिकाल°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; त्रिष्काल° C₀₂ • °भेदेन] CK₈₂K₁₀^{pc}K₀₇E ; °भेन K₁₀^{ac} 1b भिन्नं] CK₈₂K₀₇E ; भिन्न K₁₀ 1c तस्मात्त्रि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; तस्मा त्रि° C₀₂K₀₇ 2a °काल्यम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; °कालम् C₉₄K₀₇ 2ab किं ज्ञेयं त्रै°] C₉₄K₀₇ ; विज्ञेयं त्रै° C₄₅K₈₂K₁₀E , कि ज्ञेयम् त्रै° C₀₂ 2b °धातुक°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °धायुक्त° E 2c किञ्चि°] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सात्त्विको भगव् विष्णु राजसः कमलोद्भवः । तामसो भगवानीशः सकलं विक किञ्चि° C₄₅^{ac} (eyeskip to 9.5) • °वेह] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °तद्वि E 2d कथयस्व] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; क*** C₉₄ 3a °काल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °काल्य C₀₂ • °गुणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °गुण C₀₂ 4a सत्त्वं] CK₈₂K₀₇E ; सत्त्व K₁₀ • रजस्त°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; रजत° E 4b रजः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; रज° C₀₂K₁₀E • सत्त्वं तमस्तथा] C₉₄K₈₂K₀₇ ; सत्त्वं तमन्तथा C₄₅ , सत्त्वस्तमस्तथा C₀₂K₁₀ , सत्त्वतमस्तथा E 4c तमः सत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; तमसत्त्व° C₀₂ , तमः सत्त्व° K₁₀E • रजश्चैव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; रजःश्चैव C₄₅ 4d स्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in C₀₂ 5a °ष्णु] corr. ; °ष्णु CK₈₂K₁₀K₀₇E 5b राजसः कमलोद्भवः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; {राज{***** C₉₄ 5cd तामसो भगवानीशः सकलं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; *****{सकलम्{ C₉₄ 6a सत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; सत्त्व C₀₂K₀₇ • °वर्णाभं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °वर्णाभ C₀₂ , °वर्णाभं K₈₂ 6c °भं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °भा E 7a जलं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; रजं C₀₂ , ज्वाल K₁₀ • रजो ऽङ्गारं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; रङ्गोङ्गारन् C₀₂ , रजोङ्गारन् E 7d °देहिनः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °देहिना C₄₅

विगतराग उवाच ।
 केन केन प्रकारेण गुणपाशेन बध्यते ।
 चिह्नमेषां पृथक्केन कथयस्व तपोधन ॥ ९:८ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अनेकाकारभावेन बध्यन्ते गुणबन्धनैः ।
 मोहिता नाभिजानन्ति जानन्ति शिवयोगिनः ॥ ९:९ ॥
 ऊर्ध्वगो नित्यसत्त्वस्थो मध्यगो रजसावृतः ।
 अधोगतिस्तमोऽवस्था भवन्ति पुरुषाधमाः ॥ ९:१० ॥
 स्वर्गे ऽपि हि त्रयो वैते भावनीयास्तपोधन ।
 मानुषेषु च तिर्येषु गुणभेदास्त्रयस्त्रयः ॥ ९:११ ॥
 [सात्त्विकोत्तमाः]
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च धर्म इन्द्रः प्रजापतिः ।
 सोमो ऽग्निर्वरुणः सूर्यो दश सत्त्वोत्तमाः स्मृताः ॥ ९:१२ ॥
 [सात्त्विकमध्यमाः]
 रुद्रादित्या वसुसाध्या विश्वेशमरुतो ध्रुवः ।
 ऋषयः पितरश्चैव दशैते सत्त्वमध्यमाः ॥ ९:१३ ॥
 [सात्त्विकाधमाः]
 तारा ग्रहाः सुरा यक्षा गन्धर्वाः किंनरोरगाः ।
 रक्षोभूतपिशाचाश्च दशैते सात्त्विकाधमाः ॥ ९:१४ ॥
 [राजसोत्तमाः]
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्ययज्वानो ऽतिथिविज्ञानी ।

8b गुण°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in C₉₄ 8c °षां पृथक्केन] CK₈₂K₁₀E ; °षा पृथकेन K₀₇
 9c °भिजानन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °भिजानान्ति C₀₂ 9d जानन्ति] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 omitted in C₄₅ 10a ऊर्ध्वगो नित्य°] conj. ; ऊर्ध्वाङ्गो नित्य° CK₈₂E, उर्ध्वाङ्गो नित्य° K₀₇
 , ऊर्ध्वाङ्गा नत्य° K₈₂, ऊर्ध्वगो सित्य° K₁₀, ऊर्ध्वगो सत्य° K₁₀ • °सत्त्व°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇
 ; °सत्य° C₀₂E, °नित्य° K₁₀ 10b मध्यगो] CK₁₀K₈₂K₀₇ ; मध्यमो E • °वृतः] CK₈₂K₁₀K₀₇
 ; °वृतम् E 10c °गतिस्तमो°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; °गतितमो° C₄₅C₀₂ 11c मानुषेषु] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀E ; मनुष्येषु C₄₅, मानुष्येषु K₀₇ • तिर्येषु] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; तीर्येषु E 11d °स्त्रयः] C₉₄
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °स्त्रः C₄₅ 12b धर्म इन्द्रः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; इर्म इन्द्र C₄₅, धर्मरिन्द्र°
 E 12c ग्निर्वरुणः] C₉₄K₈₂K₀₇ ; ग्नि वरुण C₄₅C₀₂K₁₀E 12d दश] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; दशः E •
 सत्त्वोत्तमाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; सत्त्वत्तमाः C₄₅, सत्त्वोत्तमाः K₀₇ 13ab °दित्या वसुसाध्या] C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇ ; °दित्या वसुसा° C₉₄, °दित्य वसुसाध्या C₀₂, °दित्य वसुसाध्याः वि° E 13b विश्वेश°]
 C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °श्वेश C₉₄, विश्वेशि° C₀₂ 13d दशैते] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दशैतेते C₄₅
 14a ग्रहाः सुरा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; ग्रहास्वराः C₀₂, ग्रहाऽसुरा E 14b गन्धर्वाः] C₉₄K₈₂K₁₀
 K₀₇E ; गन्धर्वा C₄₅K₈₂, गन्धर्वाः गन्धर्वा C₀₂ 14c °पिशाचाश्च] CK₈₂K₁₀E ; °पिशाचाश्च K₀₇
 14d दशैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दशैते C₄₅ • सात्त्विका°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सत्त्वका° C₄₅
 15b °विज्ञानी] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °विज्ञकौ E

राजमन्त्री व्रती वेदी दशैते राजसोत्तमाः ॥ ९:१५ ॥

[जातयो राजसाधमाः]

सूतो ऽम्बष्टवणिक्वोग्रः शिल्पिकारुकमागधाः ।

वेणवैदेहकामात्या दशैते रजमध्यमाः ॥ ९:१६ ॥

चर्मकृत्कुम्भकृत्कोली लोहकृत्पुनीलिकाः ।

नटमुष्टिकचण्डाला दशैते रजसाधमाः ॥ ९:१७ ॥

[तामसोत्तमाः]

गोगजगवया अश्वमृगचामरकिनराः ।

सिंहव्याघ्रवराहाश्च दशैते तामसोत्तमाः ॥ ९:१८ ॥

[तामसमध्यमाः]

अजमेषमहिष्याश्च मृषिकानकुलादयः ।

उष्ट्ररङ्गुशशगण्डा दशैते तममध्यमाः ॥ ९:१९ ॥

[तामसाधमाः]

ऋक्षगोधामृगशृङ्गिवकवानरगर्दभाः ।

सूकरश्चानगोमायुर्दशैते तामसाधमाः ॥ ९:२० ॥

[तमसात्त्विकाः]

क्रौञ्चहंसशुकश्येनभासबारुण्डसारसाः ।

चक्राह्णशुकमायूरा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२१ ॥

[तमराजसाः]

15c °मन्त्री व्रती] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °मन्त्रि व्रतो E 15d राजसो°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; रामसो C₄₅ 16a सूतो ऽम्बष्ट°] E ; सूतो *ष्ट° C₉₄ , सूतो*म्बष्ट° C₄₅ , सूतो*न्वष्ट° C₀₂ , सूतो*त्वष्ट° K₈₂ , सूतो*त्वष्ट° K₁₀K₀₇ • °वणिक्वो°] corr. ; °वणिक्वो° CK₈₂K₁₀K₀₇ , °वणिक्वो° E 16b शिल्पि°] K₁₀ ; शिल्पि° CK₈₂K₀₇E • मागधाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; मागधा C₀₂ 16c वेणवैदेहकामात्या] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; वेणवैदेहकामात्या C₄₅ , वेणवैदेहकामात्या K₀₇ , वेणवैदेचकौ मात्या E 17a °कृत्कोली] CK₁₀K₀₇ ; °कृत्कोली K₈₂ , °कृत्कोली E 17b °नीलिकाः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °नीलिका E 17c °मुष्टिक°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °मौष्टिक° C₀₂ • °चण्डाला] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °चाण्डालः E 17d दशैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दशैते C₄₅ 18a °गवया] CK₈₂K₀₇ ; °गवय K₁₀ , °गवयो E 18b °चामर°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; °वानर° C₀₂E , °वानर° K₁₀ 18c °वराहा°] CK₈₂K₀₇ ; °वराह° K₁₀E 18d तामसोत्तमाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; तामसोत्तमः C₄₅ , तमसोत्तमाः E 19a °महिष्याश्च] CK₈₂K₀₇E ; °महिष्या च K₁₀ 19c उष्ट्र°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; उष्ट्र° C₀₂ , दंष्ट्रि° E • °शशगण्डा] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °शशगण्डाश्च E 19d तममध्यमाः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; तममध्यमाः C₉₄ 20b °गर्दभाः] C K₈₂K₁₀K₀₇ ; °गर्दभः E 20c सूकर°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सूकर° C₄₅ 20cd °गोमायुर्द°] CK₀₇E ; °गोमायु द° K₈₂K₁₀ 20d °शैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °शैते C₄₅ 21a क्रौञ्च°] E ; क्रौञ्च° CK₈₂K₁₀K₀₇ 21b °सारसाः] CK₈₂K₁₀E ; °सारसा K₀₇ 21c °ह्णशुकमायूरा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °ह्णशुकमायूरा C₉₄ , °ह्णशुकमायूरा E 21d दशैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दशैते C₄₅ • तमसात्त्विकाः] C₀₂K₀₇E ; तमसात्त्विकाः C₉₄K₁₀ (unmetr.) , तमःसात्त्विकाः K₈₂ (unmetr.) , नमः सात्त्विकाः C₄₅ (unmetr.)

बलाकाः कुङ्कुटाः काकाश्चिल्लावकतित्तिराः ।
 गृध्रकङ्कबकश्येन दशैते तमराजसाः ॥ ९:२२ ॥
 कोकिलोलूककिञ्जल्कपोताः पञ्च एव च ।
 शारिकाश्च कुलिङ्गाश्च दशैते तमसाधमाः ॥ ९:२३ ॥
 मकरगोहनक्राश्च ऋक्षाश्च तमसात्त्विकाः ।
 कच्छपः शुशुः कुम्भीरमण्डूकास्तमराजसाः ।
 शङ्खशुक्तिकशम्बूकः कबन्ध्याः स्तमतामसाः ॥ ९:२४ ॥
 चन्दनागरुपसं च स्रक्षोदुम्बरपिप्पलाः ।
 वटदारुशमीबिल्वा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२५ ॥
 जाम्बीरलकुचाम्रातदाडिमाकोलवेतसाः ।
 निम्बनीपो ध्रुवावश्च दशैते तमराजसाः ॥ ९:२६ ॥
 वृक्षवल्लीलतावेणुत्वक्सारतृणभूरुहाः ।
 मीरजाश्च शिलाशस्या दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२७ ॥
 भ्रमरादिपतङ्गाश्च क्रिमिकीटजलौकसः ।

22a बलाकाः] corr. ; वलाका C₉₄K₈₂K₀₇, वलाक° C₄₅C₀₂K₁₀E 22ab कुङ्कुटाः काकाश्च°] corr. ; कुङ्कुटकाकाश्च° C₉₄C₄₅ (unmetr.), कुङ्कुटा काकाश्च° C₀₂K₀₇, कुङ्कुटकाकाश्च K₈₂K₁₀, कुङ्कुटो काका चि° E 22b °तित्तिराः] CK₈₂K₁₀; °तित्तिराः K₀₇, °तित्तिरिः E 22c गृध्र°] CK₈₂K₁₀ E; गृध्र° K₀₇ 23a कोकिलो°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E; कोकिलो° C₄₅ • °किञ्जल्क°] C₄₅K₁₀K₀₇ E; °किञ्जल्य° C₉₄C₀₂K₈₂ 23b च] CK₈₂K₁₀E; चः K₀₇ 23c शारिकाश्च] corr. ; शारिका च CK₈₂K₁₀K₀₇, शारिका च E • कुलिङ्गाश्च] corr. ; कुलिङ्गा च C₉₄K₁₀E, कुलिङ्गा च C₄₅C₀₂K₀₇, कुलिकां च K₈₂ 24a °गोहनक्राश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E; °गोहनक्रा च C₀₂, °गोहनक्राश्च K₁₀ 24b ऋक्षाश्च] conj. ; ऋषा च CK₈₂K₁₀K₀₇E • तमसात्त्विकाः] E; तमःस्सा** C₉₄, तमःसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ (unmetr.), तमसात्त्विकाः K₀₇ 24c °कुम्भीर°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇; °कुम्भीरा C₀₂ E 24d °मण्डूका°] CK₈₂K₀₇; °मण्डूक° K₁₀, °मण्डूका° E 24e °शम्बूका°] corr. ; °शम्बूका CK₈₂K₁₀E, °सम्बूकाः K₀₇ 24f °कबन्ध्या°] CK₈₂K₁₀^{pc}K₀₇E; °कबन्ध° K₁₀^{ac} • °स्तमसाः] C₄₅ E; °स्तमसाः C₉₄C₀₂K₀₇ (unmetr.), °स्तमसाः K₈₂K₁₀ (unmetr.) 25a °गरु°] CK₈₂K₁₀ K₀₇; °गरु° E 25c °बिल्वा°] C₉₄C₄₅K₈₂E; °बिल्वा C₀₂K₁₀K₀₇ 25d दशैते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ E; दशै C₀₂ • तमसात्त्विकाः] E; तमसात्त्विकाः C₉₄ (unmetr.), तमसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ K₀₇ (unmetr.) 26a जाम्बीर°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E; जम्बीर° C₀₂ 26b °दाडिमा°] C₉₄C₄₅K₁₀ K₀₇E; °दाडिमा° C₀₂, °दाडिहा° K₈₂ 26c °नीपो] CK₈₂K₁₀E; °नीपो K₀₇ • ध्रुवावश्च] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇; ध्रुवावश्च C₉₄^{pc}, ध्रुवावश्च E 26d दशैते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E; *** C₉₄ 27a वृक्षवल्ली°] CK₈₂K₀₇E; वृक्षवल्ली° K₁₀ 27b °त्वक्सार°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; °त्वक्सारस् C₀₂ E, °त्वक्सार° K₀₇ (unmetr.) 27c मीरजाश्च] corr. ; मीरजा च C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E, मीरजा च C₄₅ 27d तमसात्त्विकाः] K₀₇E; तमसात्त्विकाः C₉₄, तमसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂ (unmetr.), तमसाधिकाः K₁₀ (unmetr.) 28a पतङ्गाश्च] CK₈₂K₁₀K₀₇; पतङ्गानां E 28b क्रिमिकीटजलौकसः] CK₈₂; क्रिमिकीटजलौकसः K₁₀, क्रिमिकीटजलौकसाः K₀₇, क्रिमिकीटजलौकसां E

यूकोदंशमशानां च विष्टजास्तमसात्त्विकाः ॥ ९:२८ ॥
 दया सत्यं दमः शौचं ज्ञानं मौनं तपः क्षमा ।
 शीलं च नाभिमानं च सात्त्विकाश्चोत्तमा जनाः ॥ ९:२९ ॥
 कामतृष्णारतिद्यूतमानो युद्धं मदः स्पृहा ।
 निर्घृणाः कलिकर्तारो राजसेषूत्तमा जनाः ॥ ९:३० ॥
 हिंसासूयाघृणामूढनिद्रातन्द्नीभयालसाः ।
 क्रोधो मत्सरमायी च तामसेषूत्तमा जनाः ॥ ९:३१ ॥
 लघुप्रीतिप्रकाशी च ध्यानयोगे सदोत्सुकः ।
 प्रज्ञाबुद्धिविरागी च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ९:३२ ॥
 बालको निपुणो रागी मानो दर्पश्च लोभकः ।
 स्पृहा ईर्ष्या प्रलापी च राजसं गुणलक्षणम् ॥ ९:३३ ॥
 उद्वेग आलसो मोहः क्रूरस्तस्करनिर्दयः ।
 क्रोधः पिशुन निद्रा च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ९:३४ ॥
 विगतराग उवाच ।
 केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम् ।
 त्रैगुण्यस्य पृथक्केन कथयस्व तपोधन ॥ ९:३५ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।

28c यूकोदंशमशानां च] C₉₄ ; यूकोदंशमशानाञ्च C₄₅K₈₂, यूकोदंशमसकानाञ्च C₀₂ (unmetr.), यूकोदंशमसानान्तु K₁₀, यूकोदं(***** K₀₇, युक्तोदंशमशानाञ्च E 28d विष्टजास्तमसात्त्विकाः] corr. ; विष्टजास्तमसात्त्विकाः C₉₄ (unmetr.), विष्टजास्तमसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂ (unmetr.), विष्टजास्तमसाधिकाः K₁₀ (unmetr.), **जातमसाधिकाः K₀₇ (unmetr.), विष्टजा तमसात्त्विकाः E 29b ज्ञानं] C₉₄C₀₂K₁₀E ; ज्ञानं C₄₅K₀₇, ज्ञानं K₈₂ • मौनं] CK₁₀K₀₇E ; मौन K₈₂ • क्षमा] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; क्षमाः C₄₅K₁₀ 29c शीलं च] CK₈₂K₀₇ ; नीलञ्च K₁₀, शीलं च E • नाभिमानं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; नाभिमानां E 30a •मानो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; •मनो C₀₂ 30b युद्धं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; युद्धं E • स्पृहा] CK₈₂K₀₇E ; स्मृत K₁₀ 30c निर्घृणाः] C ; निर्घृणा K₈₂E, निर्घृणाः K₁₀K₀₇ 30d राजसेषूत्तमा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; राजसेषूत्तमा C₀₂, राजसे ह्युत्तमो E 31a •सूयां] CK₈₂K₀₇E ; •सयूः K₁₀ • •मूढं] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; •मूढां C₄₅K₁₀ 31b •तन्द्नीं] CK₈₂K₀₇K₁₀ ; •तन्द्नीं E 31c क्रोधो] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; क्रोधं E 31d तामसेषूत्तमा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; तामसेषूत्तमा C₀₂, तामसे ह्युत्तमो E 32b •योगे] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; •योगे C₉₄ 32c •विरागी च] CK₁₀K₀₇E ; •विरागी K₈₂, •विराङ्गी च K₀₇ 33a बालको] CK₈₂K₁₀E ; बालको K₀₇ • निपुणो] E ; निपुणो CK₈₂K₁₀, निपुणे K₀₇ 33c ईर्ष्या] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; ईर्ष्या C₄₅E • प्रलापी] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; च लापी C₀₂ 33d राजसं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; तामसं E 34a आलसो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; अलसो C₄₅ 34b क्रूरस्तं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; क्रूरतं C₀₂K₀₇E, क्रूरस्तं K₁₀ • •निर्दयः] C K₈₂K₁₀E ; •निर्दयाः K₀₇ 34c क्रोधः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; क्रोधं C₄₅ • पिशुन] E ; पिशुनो CK₈₂K₁₀K₀₇ • च] CK₈₂K₀₇E ; omitted in K₁₀ 34d गुणं] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; गुं C₄₅^{ac} 35ab केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E ; ***** देहिनाम् C₉₄, केन चिह्नेन विज्ञेय आहार सर्वदेहिनाम् K₁₀ 35c पृथक्केन] CK₈₂K₁₀E ; पृथक्केन K₀₇ 35d •धनं] CK₈₂K₁₀E ; •धनः K₀₇

आयुः कीर्तिः सुखं प्रीतिर्बलारोग्यविवर्धनम् ।
 हृद्यस्वादुरसं स्निग्ध आहारः सात्त्विकप्रियः ॥ १:३६॥
 अत्युष्णमास्रलवणं रूक्षं तीक्ष्णं विदाहि च ।
 राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः ॥ १:३७॥
 अभक्ष्यामेध्यपूती च पूति पर्युषितं च यत् ।
 आयामरसविस्वाद आहारस्तामसप्रियः ॥ १:३८॥
 विगतराग उवाच ।
 गुणातीतं कथं ज्ञेयं संसारपरपारगम् ।
 गुणपाशनिबद्धानां मोक्षं कथय तत्त्वतः ॥ १:३९॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 आत्मवत्सर्वभूतानि सम्यक्पश्येत भो द्विज ।
 गुणातीतः स विज्ञेयः संसारपरपारगः ॥ १:४०॥
 ईर्षाद्वेषसमो यस्तु सुखदुःखसमाश्च ये ।
 स्तुतिनिन्दासमा ये च गुणातीतः स उच्यते ॥ १:४१॥
 तुल्यप्रियाप्रियो यश्च अरिमित्रसमस्तथा ।
 मानापमानयोस्तुल्यो गुणातीतः स उच्यते ॥ १:४२॥
 एष ते कथितो विप्र गुणसद्भावनिर्णयः ।

42 cf. MBh 6.36.24cd-25 (BhG 14.24cd-25): तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ मान-
 त्वमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

36a कीर्तिः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; कीर्तिः E • सुखं प्रीतिर्ब०] K₀₇ ; सुखं प्रीतिर्ब० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ , सुखप्रीति
 ब० C₀₂ , सुखं प्रीतिर्ब० E 36b ०रोग्य०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; ०रोग्यं C₄₅ 36c हृद्य०] CK₈₂K₁₀K₀₇
 ; हृद्य० E • ०रसं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; ०रस C₀₂ , ०रस K₁₀ , ०रसां K₀₇ , ०रसा E • स्निग्ध] CK₀₇E ;
 स्निग्धं K₈₂ , स्निग्ध K₁₀ 36d आहारः] C₉₄K₁₀K₀₇E ; आहार C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂ • सात्त्विकप्रियः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; सात्त्विकप्रिया C₀₂ , सात्त्विकप्रिय K₁₀ , सात्त्विकः कियाः E 37a ०स्र०] CK₈₂
 K₁₀K₀₇ ; ०स्र० E • ०लवणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; ०लक्षणं C₄₅ 37b तीक्ष्णं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇
 ; तीक्ष्णं C₉₄ , स्तीक्ष्णं E • विदाहि च] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; *दाहि च C₉₄ , विदाहिक C₀₂ ,
 विदाहिकः C₀₂E 37cd राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः] C₄₅K₈₂K₀₇ ; *****
 C₉₄ , राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयः प्रदः C₀₂ , राजसः श्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः K₁₀
 , राजसे श्रेष्ठमाहारो दुःखशोकामयप्रदः E 38a अभक्ष्यामेध्यपूती च] em. ; अभक्ष्यमेध्यपूती च
 CK₈₂ , अभक्ष्यमेध्यपूती च K₁₀ , अभक्ष्यमेध्यपूती च K₀₇ , अभक्ष्यमेध्यपूती वै E 38c आयाम०] C
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; आयाम० E 38d ०मस०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; ०मसः C₀₂E • ०प्रियः] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; ०प्रियाः C₀₂ 39a ०तीतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; ०तीत C₀₂K₁₀ 39b ०गम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₀₇E ; ०गः C₀₂ 39c ०बद्धानां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; ०बद्धानां C₄₅ , ०बद्धानामो E 40a ०भूतानि]
 CK₁₀K₀₇E ; ०भूतां K₈₂ 40b सम्यक्प०] CK₁₀K₀₇E ; सम्यक्प० K₈₂ 40c ०तीतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 ; ०तीत C₀₂K₀₇ , ०तीतं E 41a ईर्षा०] CK₈₂K₁₀ ; ईर्ष्या० K₀₇E 41b ०समाश्च ये] CK₈₂K₀₇
 E ; ०समाश्चये K₁₀ 41d ०तीतः] CK₈₂K₀₇E ; ०तीत K₁₀ 42a तुल्य०] E ; तुल्यः CK₈₂K₁₀K₀₇
 42b ०सम०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; ०समा C₀₂ 43a ते] CK₈₂K₀₇E ; तो K₁₀ 43b ०सद्भाव०] C
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; ०सद्भाव० E

गुणयुक्तस्तु संसारी गुणातीतः पराङ्गतिः ॥ ९:४३॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे त्रैगुण्यविशेषणीयो नामाध्यायो नवमः ॥

43d गुणातीतः] C₉₄C₀₂K₈₂ ; गुणातीत C₄₅K₁₀K₀₇E • पराङ्गतिः] E ; पराङ्गतिम् CK₈₂K₁₀K₀₇
 Colophon: °विशेषणीयो] corr. ; °विशेषणीयो CK₈₂K₁₀K₀₇E • नामाध्यायो नवमः] CK₈₂K₁₀K₀₇
 ; नाम नवमो ऽध्यायः E

[दशमो ऽध्यायः]

[कायतीर्थोपवर्णनम्]

विगतराग उवाच ।

कतमं सर्वतीर्थानां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिनः ।

कथयस्व मुनिश्रेष्ठ यद्यस्ति भुवि कामदम् ॥ १०:१॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अतिगुह्यमिदं प्रश्नं पृष्टः स्नेहाद्विजोत्तम ।

ब्रवीमि वः पुरावृत्तं नन्दिना कथितो ऽस्म्यहम् ॥ १०:२॥

नन्दिकेश्वर उवाच ।

कैलासशिखरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ।

तत्रासीनं शिवं साक्षाद्देवी वचनमब्रवीत् ॥ १०:३॥

देव्युवाच ।

भगवन्देवदेवेश सर्वभूतजगत्पते ।

प्रष्टुमिच्छाम्यहं त्वेकं धर्मगुह्यं सनातनम् ॥ १०:४॥

अतितीर्थं परं गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते ।

मनुष्याणां हितार्थाय ब्रूहि तत्त्वं महेश्वर ॥ १०:५॥

महेश्वर उवाच ।

को मां पृच्छति तं प्रश्नं मुक्त्वा त्वामेव सुन्दरि ।

शृणु वक्ष्यामि तत्प्रश्नं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ १०:६॥

कुरुक्षेत्रं प्रयागं च वाराणसीमतः परम् ।

गङ्गाग्निं सोमतीर्थं च सूर्यपुष्करमानसम् ॥ १०:७॥

नैमिषं बिन्दुसारं च सेतुबन्धं सुरहृदम् ।

3ab cf. MBh 12.327.18cd: मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते

1a कतमं सर्वं] CK₈₂E ; कतमसर्वं K₁₀ , कथमन्सर्वं K₀₇ 1ab °तीर्थानां श्रेष्ठं] C₄₅C₀₂K₈₂
K₁₀K₀₇E ; °तीर्थां★ष्टं C₉₄ 1b मनीषिनः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; मनीषिभिः E 1d भुवि] CK₈₂K₁₀
K₀₇ ; भूरि E • °दम्] CK₁₀K₀₇E ; °दः K₈₂ 2b स्नेहाद्वि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्नेहा द्वि°
C₀₂ 2d ऽस्म्यहम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्मृहम् C₀₂ 3 नन्दि°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; नन्दी° C₄₅
3a कैलास°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; कैलाशे E 4a °देवेश] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °देश C₄₅ 4b °पते] C
K₈₂K₁₀K₀₇E ; °पतिम् K₈₂^a 5a °तीर्थं] CK₈₂K₀₇ ; °तीर्थ K₁₀E 5ab गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते]
CK₈₂K₀₇E ; ग॥× [सं]साराद्येन मुच्यते K₁₀ 5d °श्वर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °श्वरः C₀₂ 6a तं
प्रश्नं] K₈₂K₁₀ ; तत्प्रश्नं C₉₄C₄₅ , तत्प्रश्नं C₀₂E , तं प्रश्नं K₀₇ 6b मुक्त्वा] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; मुक्त्वा E
6c तत्प्रश्नं] CK₈₂K₁₀E ; तं प्रश्नं K₀₇ 7c गङ्गाग्निं] C₉₄C₄₅ ; गङ्गाग्नि C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ , गङ्गाऽग्नि°
E 8a नैमिषं] CK₈₂K₁₀E ; नैमिस K₀₇ 8b °बन्धं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °बन्ध° E

घण्टिकेश्वरवागीशं ज्ञात्वा निश्चयपापहा ॥ १०:८ ॥

उमोवाच ।

एवमादि महादेव पूर्ववत्कथितास्म्यहम् ।

स्वर्गभोगप्रदं तीर्थमेतेषां सुरनायक ॥ १०:९ ॥

कथं मुच्येत संसाराज्ज्ञानमात्रेण ईश्वर ।

कौतूहलं महज्जातं छिन्धि संशयकारकम् ॥ १०:१० ॥

रुद्र उवाच ।

किं न जानामि तत्तीर्थं सुलभं दुर्लभं च यत् ।

सुलभं गुरुसेवीनां दुर्लभं तद्विवर्जयेत् ॥ १०:११ ॥

[कुरुक्षेत्रम्]

कुरुः पुरुष विज्ञेयः शरीरं क्षेत्र उच्यते ।

शरीरस्थं कुरुक्षेत्रं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ १०:१२ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलानि च ।

सर्वव्रततपस्वीर्णं तत्फलं सकलं भवेत् ॥ १०:१३ ॥

एवमेव फलं तेषां तीर्थपञ्चदशेषु च ।

अनघानं महापुण्यं महातीर्थं महासुखम् ॥ १०:१४ ॥

देव्युवाच ।

अतीव रोमहर्षो मे जातो ऽस्ति त्रिदशेश्वर ।

सुलभं सुकरं सूक्ष्मं श्रुत्वा तुष्टिश्च मे गता ॥ १०:१५ ॥

चतुर्दश परो भूयः कथयस्व मनोहरम् ।

8c °वागीशं] CK₈₂K₀₇E ; *ग्रीशं K₁₀ 8d निश्चयपापहा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; निश्चय(*** C₉₄
9b कथिता°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; कथितो C₄₅K₁₀E 9cd तीर्थमे°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; तीर्थमे°
C₀₂ 9d सुरनायक] C₉₄^{pc}K₈₂K₀₇ ; सुरनाक C₉₄^{ac}, सुरनायकम् C₄₅C₀₂K₁₀E 10a कथं] C₉₄C₀₂
K₈₂K₁₀K₀₇E ; कथ C₄₅ 10b ज्ञान°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; ज्ञात° C₄₅ • ईश्वर] CK₁₀K₀₇E ;
चेश्वर K₈₂ 10c कौतूहलं महज्जातं] CE ; कौतूहलम्(हो)ज्जातं K₈₂, कौहलम्(हो)ज्जातं K₁₀^{ac}
, कौतूहलम्(हो)ज्जातं K₁₀^{pc}, कौतूहलं महज्जातं K₀₇ 10d °कारकम्] E ; °कारक CK₁₀K₀₇ ;
°कारकः K₈₂ 11a जानामि] CK₁₀ ; जाना(मि) K₈₂^{ac}, जाना(सि) K₈₂^{pc}, जानासि K₀₇E 11b दुर्लभं
च] C₉₄K₈₂K₁₀E ; दुर्लभञ्च C₄₅K₀₇ ; दुर्लभञ्च C₀₂ 11c सुलभं गुरुसेवीनां] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ;
*****वीनां C₉₄ 11d °वर्जयेत्] CK₁₀K₀₇ ; °वर्जये K₈₂, °वर्जनात् E 12a कुरुः] CK₈₂K₀₇E ;
गुरुः K₁₀ • पुरुष] E ; पुरुषः CK₈₂K₁₀ (unmetr.), पुरुषो K₀₇ (unmetr.) 12b शरीरं] C₄₅C₀₂K₈₂
K₁₀K₀₇E ; शरीरं C₉₄ • क्षेत्र उच्यते] CK₁₀K₀₇E ; क्षेत्रमुच्यते K₈₂ 12c °स्थं] CK₈₂K₁₀E ; °स्थ
K₀₇ • °क्षेत्रं] CK₈₂K₁₀E ; °क्षेत्र K₀₇ 13d तत्फलं] CK₈₂K₁₀E ; तत्फल K₀₇ 14b तीर्थपञ्चदशेषु]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; तीर्थम्पञ्चदशेषु C₄₅ 14c अनघानं महापुण्यं] C₄₅K₀₇ ; *****पुण्य C₉₄ ;
अनघ्याम्महापुण्यं C₀₂, अनघ्यानं महापुण्यं K₈₂, अध्वानन्तु महापुण्यं K₁₀, स्नानध्यानं महापुण्यं
E 15a अतीव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; अवीव C₄₅ 15b ऽस्ति] CK₈₂K₀₇E ; स्मि K₁₀ • त्रिदशेश्वर]
C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; त्रिदशेश्वरः C₀₂, त्रि*शेश्वर K₁₀ 15d तुष्टिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; तुष्टिञ्च C₀₂
• गता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; गताः C₄₅

प्रयागादि पृथक्त्वेन तत्त्वतस्तु सुरेश्वर ॥ १०:१६॥

[प्रयागो वाराणसी च]

रुद्र उवाच ।

सुषुम्ना भगवती गङ्गा इडा च यमुना नदी ।

एता स्रोतवहा नद्यः प्रयागः स विधीयते ॥ १०:१७॥

दक्षिणा वारुणी नासा वामनासा असि स्मृता ।

वारुणा-असिमध्येन तेन वाराणसी स्मृता ॥ १०:१८॥

[गङ्गा]

आकाशगङ्गा विख्याता तस्याः स्रवति चामृतम् ।

अहोरात्रमविच्छिन्नं गङ्गा सा तेन उच्यते ॥ १०:१९॥

[सोमतीर्थम्]

सोमतीर्थमिडा नाडी किङ्किणीरवचिह्निता ।

तं तु श्रुत्वा न संदेहः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १०:२०॥

[सूर्यतीर्थम्]

सूर्यतीर्थं सुषुम्ना च नीरवारवसंयुता ।

श्रुतिमात्राद्विमुच्येत पापराशिर्महानपि ॥ १०:२१॥

[अग्नितीर्थम्]

अग्नितीर्थाजुना नाडी ब्रह्मघोषमनोरमा ।

तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्पते ॥ १०:२२॥

[पुष्करम्]

पुष्करं हृदि मध्यस्थमष्टपत्तं सकर्णिकम् ।

16d तत्त्वतस्तु] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; तत्त्वत K₈₂^{ac} 17a सुषुम्ना] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; सुषुम्णा E • भगवती गङ्गा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; भगवती ग* C₉₄ , भवती गङ्गा E 17c एता स्रोतवहा] corr. ; एता स्रोतवहा C₉₄K₀₇E , एते स्रोतवहा C₄₅C₀₂ , एता स्रोतवहा K₈₂K₁₀ 18a दक्षिणा] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; दक्षिणा C₉₄ , दक्षिण C₀₂ • वारुणी] K₈₂K₀₇E ; वरुणी C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ , वरुणा C₄₅ 18b •नासा] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇E ; •ना C₄₅K₁₀ 18c वारुणा-असिमध्येन] E ; वरुणा असिमध्येन C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ , वारुणनासमध्येन C₀₂ , वरुण असिमध्येन K₁₀ 19b तस्याः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; तस्मा C₀₂ , तस्या K₁₀ 19d तेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; ते C₀₂ 20a •तीर्थमिडा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; •तीर्थ इडा C₄₅ 20b किङ्किणी°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; चिह्निनी° C₀₂ • •रव°] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; •रवि° C₄₅^{ac} , •राव° E • •चिह्निता] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; •चिह्निका C₀₂ , •चिह्निता K₁₀ 20c तं तु] corr. ; तन्तु C₉₄ , तन्तु C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E , तत्तु K₁₀ • न संदेहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; वरारोहः C₀₂ 21a •तीर्थ°] CK₈₂K₀₇E ; •तीर्थ K₁₀ • सुषुम्ना] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; सुषुम्णा E 21b नीरवा°] E ; वीरवा° C₉₄C₀₂ , चीरवा° C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ • •युता] C₉₄K₈₂K₀₇E ; •युतम् C₄₅C₀₂ , •युता K₁₀ 21c •मात्रा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; •माता° C₀₂ 22a •जुना] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; •जुना C₀₂ , •जुन° E 22b •रमा] CK₈₂K₁₀ ; •रमाः K₀₇E 22c •कर्ण्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; •र्ण्य C₄₅ 22d कल्पते] C₄₅K₀₇E ; क* C₉₄ , कल्प्यते C₀₂K₈₂K₁₀ 23b •पत्तं] C₄₅K₈₂K₀₇E ; * C₉₄ , •पत्र C₀₂K₁₀ • •कर्णिकम्] C₄₅K₈₂C₀₂K₁₀K₀₇ ; *** C₉₄ , •कर्णिकाम् E

चिन्तयेत्सूक्ष्म तन्मध्ये जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ १०:२३॥

[मानसम्]

मानससरमध्यस्थं सहंसकमलोपरि ।

सलीलो लीलयाचारी परतः परपारगः ॥ १०:२४॥

[नैमिषम्]

नैमिषं शृणु देवेशि निमिषा प्रत्ययो भवेत् ।

सम्यग्छायां निरीक्षेत आत्मानो वा परस्य वा ॥ १०:२५॥

आयतप्यङ्गुलीमात्रं निमिषाक्षि स पश्यति ।

दृष्ट्वा प्रत्ययमेवं हि नैमिषज्ञः स उच्यते ॥ १०:२६॥

[बिन्दुसरः]

तीर्थं बिन्दुसरं नाम शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।

देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ॥ १०:२७॥

कर्णिका पद्ममध्ये तु बिन्दुः कर्णिकमध्यतः ।

बिन्दुमध्ये स्थितो नादः स नादः केन भिद्यते ॥ १०:२८॥

उकारं च मकारं च भित्त्वा नादो विनिर्गतः ।

तं विदित्वा विशालाक्षि सो ऽमृतत्वं लभेत च ॥ १०:२९॥

[सेतुबन्धम्]

वक्ष्ये ते सेतुबन्धं दुरितमलहरं नादतोयप्रवाहम्

जिह्वाकण्ठोरकूला स्वरगणपुलिनावर्तघोषा तरङ्गा ।

कुम्भीराघोषमीना दशगणमकरा भीमनक्रा विसर्गा

सानुस्वारे गभीरे मदसुखरसनं सेतुबन्धं व्रजस्व ॥ १०:३०॥

23c सूक्ष्म] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; सूक्ष्म C_{94} , सूक्ष्म E 24a मानस°] $C_{45}K_{82}$; मानस C_{94} , मानस $C_{02}K_{10}K_{07}E$ 24b सहंस°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सहंस C_{45} 24c सलीलो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सलीला E 24d परतः] $CK_{82}K_{07}E$; परत K_{10} 25b निमिषा प्रत्ययो भवेत्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; निमि प्रत्ययो भवेत् C_{45} , नि×षोः प्रत्ययो भवेत् K_{10} 25d आत्मनो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; *न्मनो C_{94} , स्वात्मानो E • परस्य वा] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; परस्य च E 26a आयतप्यङ्गुली°] $CK_{82}K_{10}$; आयातप्यङ्गुली° $K_{07}E$ • °मात्रं] $CK_{82}K_{10}$; °मात्र K_{07} , °मध्ये E 26d नैमिषज्ञः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; नैमिसंज्ञः C_{45} , नैमिषज्ञ C_{02} 27a तीर्थं बिन्दु°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; तीर्थं बिन्दु° E 27c हृदि ज्ञेयं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in C_{45} 28a °मध्ये] $C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}E$; °ध्ये C_{94} , °पध्ये K_{82} 28c बिन्दुमध्ये] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; बिन्दु(★★ C_{94} 28d भिद्यते] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विद्यते C_{94} , विद्यते C_{02} 29a उकारं च मकारं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; उकारश्च मकारश्च E 29d सो ऽमृतत्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; सोम्यतत्त्वं C_{02} , सोमतत्त्वं E • च] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; वा E 30a ते] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in C_{94}^{ac} , हं C_{02} • °बन्धं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °बन्धं C_{45} • °तोय°] $CK_{82}K_{07}E$; °तोय° K_{10} 30b °कण्ठोर°] conj. ; °कण्ठोरु° $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ • स्वर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; सुर° $C_{02}E$ 30c °मीना] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °माना E • दश°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ★★ C_{94} • विसर्गा] C ; विसर्गाः $K_{82}K_{10}K_{07}E$

[सुरहृदः]

सप्तद्वीपान्तमध्ये शृणु शशिवदने सर्वदुःखान्तलाभम्
ईशानेनाभिजुष्टं हृदि हृद विमलं नादशीताम्बुपूर्णम् ।
तत्रैकं जातपद्मं प्रकृतिदलयुतं केशरशक्तिभिन्नं
पञ्चव्योमप्रशस्तं गतिपरमपदं प्राप्तुकामेन सेव्यम् ॥ १०:३१ ॥

[घण्टिकेश्वरम्]

नाड्यैकासङ्गतानि निपतितममृतं घण्टिकापारकेण
तृप्यन्ते तेन नित्यं हृदि कमलपुटं स्थानुभूतान्तरात्मा ।
यं पश्यन्तीशभक्ता कलिकलुषहरं व्यापिनं निष्प्रपञ्चम्
देवेशं घण्टिकेशमरभवमभवन्तीर्थमाकाशबिन्दुम् ॥ १०:३२ ॥

[वागीश्वरतीर्थम्]

मीमांसारत्नकूला क्रमपदपुलिना शैवशास्त्रार्थतोया
मीनौघा पञ्चरात्रं श्रुतिकुटिलगतिस्मार्तवेगा तरङ्गा ।
योगावर्तातिशोभा उपनिषदिवहा भारतावर्तफेना
पञ्चाशद्व्योमरूपी रसभवननदी तीर्थवागीश्वरीयम् ॥ १०:३३ ॥

यस्तं वेत्ति स वेत्ति वेदनिखिलं संसारदुःखच्छिदम्

30d °स्वारे] C₉₄C₄₅K₀₇E ; °सारे C₀₂ , °स्वारो K₈₂ , °स्वाररेण K₁₀ (unmetr.) • गभीरे] C₉₄C₄₅K₀₇ ; गम्भीरे C₀₂K₁₀E , गंभीरे K₈₂ • °रसनं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °रमणं E • °बन्धं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °बन्ध C₄₅ • ब्रजस्व] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; रमस्व E 31a °द्वीपा°] CK₈₂K₁₀E ; °दीपा° K₀₇ 31b ईशानेनाभिजुष्टं] C₀₂K₈₂K₀₇E ; ईशानेनाभिदुष्टं C₉₄K₁₀ , ईशानेभिदुष्टं C₄₅^{ac} , ईशानेभिदुष्टं C₄₅^{pc} • विमलं नादशीता°] CK₈₂K₀₇ ; विमलान्नादशीता° K₁₀ , विमलं नामशिता° E 31c केशर°] C₉₄C₀₂K₈₂K₀₇ ; केशरं C₄₅E , केश्वर° K₁₀ 31d °व्योम°] CK₁₀K₀₇E ; °व्योमं K₈₂ • °शस्तं ग°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °शस्वङ्ग° C₀₂ • °परम°] CK₁₀K₀₇E ; °परमं K₈₂ (unmetr.) • सेव्यम्] C K₈₂K₁₀K₀₇ ; सर्वम् E 32a निपतितममृतं] CK₀₇E ; निपतितममृत° K₈₂ (unmetr.) , नि×तममृतं K₁₀ • °पारकेण] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; °याङ्क्रेण C₀₂E , °पारकेन K₁₀ 32b °पुटं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °पुट C₄₅ • स्थानु°] CK₈₂K₀₇ ; स्थान° K₁₀ , स्थान° E 32c यं पश्यन्तीशभक्ता] C₉₄K₁₀ ; यं पश्यन्तीशभक्ताः C₄₅ , यं पश्यन्तीशभक्त्या C₀₂ , यं पश्यन्तीशभक्ताः K₈₂ , यत्पश्यन्तीशभक्त्या K₀₇ , यं पश्यन्तीशभक्ता E • °प्रपञ्चम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; °प्रपञ्च C₄₅C₀₂E 32d देवेशं] C₄₅K₁₀E ; देव्येशं C₉₄C₀₂K₈₂ , देव्येश K₀₇ • घण्टिकेश्वर°] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; घण्टिकेश्वर° C₀₂ , घण्टिकेशं मर° K₈₂ , घण्टिकेशमर° E • °भवन्तीर्थम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; भव×र्थम् C₉₄ • °बिन्दुम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °बिन्दु C₀₂ 33a शैव°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; शर्व° E 33b मीनौघा°] K₈₂K₁₀E ; मीनौघा° CK₀₇ • पञ्चरात्रं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; पञ्चरात्रं E • °स्मार्तवेगा तरङ्गा] CK₈₂K₀₇ ; °स्मा×वेगा तरङ्गा K₁₀ , °स्मार्तवेगास्तरङ्गा E 33c °वहा भारता°] CK₈₂K₀₇E ; महाभारता° K₁₀ 33d °शद्व्योम°] CK₁₀K₀₇ ; °शव्योम° K₈₂ , °सद्व्योम° E 34a यस्तं] C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; यस्त° C₉₄C₄₅ • स वेत्ति] CK₈₂K₁₀E ; न वेत्ति K₀₇

जन्मव्याधिवियोगतापमरणं क्लेशार्णवं दुःसहम् ।
 गर्भावासमतीव सह्यविषयं दुस्तीर्यदुःखालयम्
 प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि ॥ १०:३४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे कायतीर्थोपवर्णनो नामाध्यायो दशमः ॥

34b °मरणं] CK₈₂K₁₀E ; °मरण K₀₇ • °र्णवं] CK₁₀K₀₇ ; °ण्णवं K₈₂, °र्णव E 34c गर्भावासम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; गर्भोवासम् E • °विषयं] C₉₄C₄₅K₁₀ ; °विषमं C₀₂K₈₂K₀₇E • °लयम्] CK₁₀EK₀₇ ; °लयः] K₈₂ • दुस्तीर्य°] CK₈₂K₁₀E ; दुस्तीर्यः K₀₇ 34d प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि] C₉₄C₄₅^{pc}K₈₂K₀₇ ; प्राप्तं तेन न संशयं शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि C₀₂E, प्राप्तं तेन न संशयः शिवदं दुष्प्राप्य देवैरपि C₄₅^{ac}, प्रा××××××यः शिवः ★★ ★य देवैरपि K₁₀ कायतीर्थोपवर्णनो] C₄₅ C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; कायती★★★ण्णनो C₉₄ • नामाध्यायो दशमः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; नाम दशमो ऽध्यायः E

[एकादशमो ऽध्यायः]

[चतुराश्रमधर्मविधानः]

देव्युवाच ।

सर्वयज्ञः परश्रेष्ठ अस्ति अन्यः सुरोत्तम ।

अल्पक्लेशमनायास अर्थप्रायं विनेश्वर ॥ ११:१॥

सर्वयज्ञफलावाप्ति दैवतैश्चापि पूजितम् ।

कथयस्व सुरश्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै ॥ ११:२॥

महेश्वर उवाच ।

न तुल्यं तव पश्यामि दया भूतेषु भामिनि ।

किमन्यत्कथयिष्यामि दया यत्र न विद्यते ॥ ११:३॥

सदाशिवमुखात्पूर्वं श्रुतं मे वरसुन्दरि ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि धर्मसारमनुत्तमम् ॥ ११:४॥

[गृहस्थः (?)]

विनार्थेन तु यो यज्ञः स यज्ञः सार्वकामिकः ।

अक्षयश्चाव्ययश्चैव सर्वपातकनाशनः ॥ ११:५॥

बहुविघ्नकरो ह्यर्थो ब्रह्मायासकरस्तथा ।

ब्रह्महत्या इवेन्द्रस्य प्रविभागफला स्मृता ॥ ११:६॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 208v–210r, C₄₅ ff. 214r–215v, C₀₂ ff. 285v–287v, K₈₂ ff. 15v–17v, K₁₀ ff. 221v–223v, K₀₇ ff. 223v–225v; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 5ab See a sequence or list of the four āśramas in 4.75: गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ; see also 5.9: एतच्छ्रौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ 6cd See e.g. BhP 6.9.6: ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः । संवत्सरान्ते तदघं भूतानां स विशुद्धये । भूम्यम्बुदृमयोषिह्यश्चतुर्धा व्यभजद्भरिः ॥

1b अन्यः] C₄₅K₈₂K₀₇ ; अन्य C₉₄C₀₂K₁₀ , चान्या E • °त्तम] CK₈₂K₁₀E ; °त्तमः K₀₇ 1c °नायास] CK₀₇E ; °नायासं K₈₂ , °नायासं K₁₀ 1d °र्थप्रायं] K₈₂K₀₇ ; °र्थप्राय C , °र्थप्रायप्रायं K₈₂^{ac} , °र्थप्राय K₁₀ , °थाम्नाय E • विनेश्वर] CK₈₂K₀₇ ; [विनेश्वर K₁₀ , सुरेश्वर E 2a दैवतैः] C₉₄C₄₅K₈₂E ; देवतैः C₀₂K₀₇ , देवतैः K₁₀ 2cd °श्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै] CK₈₂K₀₇E ; °श्रेष्ठ × × × × × × × × × × K₁₀ 3 महेः] CK₈₂K₁₀E ; मेहेः K₀₇ 3a तुल्यं तव] K₈₂C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇E ; × × × × C₉₄ 3b भामिनि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; भामि C₀₂ 3c किमन्यः] CK₈₂K₀₇E ; किम्यन्यः K₁₀ 4c देवि प्रवक्ष्यामि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ ; ते देवि वक्ष्यामि C₉₄K₀₇E 4d °सारमनुत्तमम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °सारसमुच्चयम् C₀₂ 5b यज्ञः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; यज्ञ E • सार्वकामिकः] C₄₅E ; सर्वकालिकः C₉₄K₀₇ , सर्वकामिक C₀₂ , सार्वकालिकः K₈₂ , सार्वकामिकाः K₁₀ 5c अक्षयश्चाव्ययश्च] C₄₅K₁₀K₀₇E ; अक्षयं चाव्ययं C₉₄C₀₂K₈₂ 5d °नाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; °नाशनम् C₄₅E , °नाशन C₀₂ 6a °करो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °करा C₀₂E • ह्यर्थो] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; ह्यर्थो E 6b करस्तथा] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; करस्तथा E 6d प्रविभागः] C₄₅ ; प्रविभोगः C₉₄C₀₂(?)K₈₂K₀₇E , प्रतिभोगः K₁₀ • °फला स्मृता] C₀₂ ; °फलः स्मृतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ , °फल स्मृतः C₉₄^{ac} , °प्रदः स्मृतः E

पञ्चशोध्येन शोध्येत अर्थयज्ञो वरानने ।
 शोधिते तु फलं शुद्धमशुद्धे निष्फलं भवेत् ॥ ११:७ ॥
 देव्युवाच ।
 पञ्चशोध्ये सुरश्रेष्ठ संशयो ऽत्र भवेन्मम ।
 कथयस्व विभागेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ११:८ ॥
 रुद्र उवाच ।
 मनःशुद्धिस्तु प्रथमं द्रव्यशुद्धिरतः परम् ।
 मन्त्रशुद्धिस्तृतीया तु कर्मशुद्धिरतः परम् ।
 पञ्चमी सत्त्वशुद्धिस्तु क्रतुशुद्धिश्च पञ्चधा ॥ ११:९ ॥
 मनःशुद्धिर्नाम अविपरीतभावनया ।
 द्रव्यशुद्धिर्नाम अनन्यायोपार्जितद्रव्येन ॥ ११:१० ॥
 मन्त्रशुद्धिर्नाम स्वरव्यञ्जनयुक्ततया ।
 क्रियाशुद्धिर्नाम यथाक्रमाविपरीततया ।
 सत्त्वशुद्धिर्नाम रजस्तम-अप्रधानतया ॥ ११:११ ॥
 विधिमेवं यदा शुध्येद्यदि यज्ञं करोति हि ।
 तस्य यज्ञफलावाप्तिर्जन्ममृत्युश्च नो भवेत् ॥ ११:१२ ॥
 विनार्थेन तु यो यज्ञं करोति वरसुन्दरि ।
 न तस्य तत्फलावाप्तिः सर्वयज्ञेष्वशेषतः ॥ ११:१३ ॥

°यज्ञो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °यज्ञ C₀₂ 7cd शुद्धमशुद्धे] CK₁₀K₀₇ ; शुद्धमशुद्धे K₈₂ ; शुद्धमशुद्धं E
 8 देव्युवाच] CK₈₂K₁₀^{pe}K₀₇E ; omitted in K₁₀^{ac} 8a °शोध्ये] CK₈₂ ; °शोध्य K₁₀K₀₇ , °शोध्यः
 E • °श्रेष्ठ] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °श्रेष्ठ C₀₂ 8b ऽत्र भवे°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; ऽत्रा भव° E
 9b °शुद्धिरतः] CK₈₂K₀₇E ; °शुद्धिगतः K₁₀ 9a मन्त्रशुद्धिस्तृतीया] CK₈₂K₁₀E ; मन्त्रशुद्धि तृतीया K₀₇
 9b कर्मशुद्धि°] CK₈₂K₁₀E ; कर्मसिद्धि K₀₇ 9c पञ्चमी] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; पञ्चमं E • °शुद्धिस्तु] CK₁₀K₀₇
 ; °शुद्धिश्च K₈₂E 9d °शुद्धिश्च पञ्चधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; °शुद्धिस्तु पञ्चधा C₀₂ , °शुद्धिरतः परम्
 K₈₂ 10ab °शुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °शुद्धि ना° C₀₂ • °भावनया] CK₀₇E ; °भावनवा
 K₈₂ , °भावनतया K₁₀ 10cd °शुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °शुद्धि ना° C₀₂K₀₇ • अनन्यायो°]
 C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; अन°यो° C₉₄ , अन्यायो° C₀₂ , स्वल्पोन्यायो° E • °द्रव्येन] CK₈₂K₀₇E ;
 °व्येन K₁₀ 11ab मन्त्रशुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₁₀E ; मन्त्रशुद्धि ना° C₀₂K₀₇ , मन्त्रस्तुद्धिना° K₈₂ •
 °युक्ततया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °युक्तया C₄₅ 11cd °शुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °शुद्धि ना°
 C₀₂K₁₀ • °क्रमा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °क्रम° C₀₂ • °रीततया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °रीतया
 C₄₅ , °×तया K₀₇ 11ef °शुद्धिर्ना°] C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °शुद्धि ना° C₉₄C₀₂ • °धानतया] C
 K₈₂K₁₀E ; °धानत K₀₇ 12a °धिमेवं यदा] C₄₅E ; °धिमेव यदा C₉₄C₀₂K₈₂ , °धिमेव य K₁₀
 , °धिमेवं यथा K₀₇ 12ab शुध्येद्यदि] conj. ; सूयेद्यदि C₉₄K₈₂K₀₇ , पूर्य यदि C₄₅ , सूर्येद्यदि
 C₀₂ , सूयेद्यति K₁₀ , शुद्ध य° E 12b यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; यज्ञ C₀₂K₀₇ , संज्ञ K₁₀ • हि] CK₈₂
 K₀₇E ; omitted in K₁₀ 12cd °वाप्तिर्ज°] C₉₄C₄₅E ; °वाप्ति ज C₀₂K₁₀K₀₇ , °वापि ज° K₈₂
 13b °सुन्दरि] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °सुन्दरी E 13d °यज्ञेष्वशेषतः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °यज्ञेषु शेषतः E

यज्ञवाट कुरुक्षेत्रं सत्त्वावासकृतालयः ।
 प्रत्याहार महावेदिः कुशप्रस्तरसंयमः ॥ ११:१४ ॥
 विधि नियमविस्तारो ध्यानवह्निप्रदीपितः ।
 योगेन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमसमाकुलः ॥ ११:१५ ॥
 पात्रन्यास शिवज्ञानं स्थालीपाक शिवात्मकः ।
 आज्याहुतिमविच्छिन्नं लम्बकश्रुवपातितः ॥ ११:१६ ॥
 धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः ।
 तर्कयुक्तः सविस्तारः समाधिर्वयतापनः ॥ ११:१७ ॥
 ब्रह्मविद्यामयो यूपः पशुबन्धो मनोन्मनः ।
 श्रद्धा पत्नी विशालाक्षि संकल्पः पद शाश्वतम् ॥ ११:१८ ॥
 पञ्चेन्द्रियजयोत्पन्नः पुरोडाशो ऽमृताशनः ।
 ब्रह्मनादो महामन्त्रः प्रायश्चित्तानिलो जयः ॥ ११:१९ ॥
 सोमपान परिज्ञानमुपाकर्म चतुर्यमः ।
 इतिहास जलस्नानं पुराणकृतमम्बरः ॥ ११:२० ॥
 इडासुषुम्नासंवेद्ये स्नानमाचमनं सकृत् ।
 संतोषातिथिमादृत्य दयाभूतद्विजार्चितः ॥ ११:२१ ॥

14a °वाट कुरु°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; °वाटङ्कुरु° C₄₅ , °वाटकृत° E • °क्षेत्रं] CK₈₂K₁₀E ; °क्षेत्र
 K₀₇ 14b सत्त्वा°] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; सत्त्वासत्त्वा° C₄₅^{ac} • °लयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 °लयम् C₀₂ 14c °वेदिः] em. ; °वेदि CK₈₂K₁₀K₀₇ , °देवि E 15a विधि] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; विधिर्
 E • °विस्तारो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °विस्तारौ C₄₅ 15b ध्यानवह्निप्रदीपितः] C₉₄K₈₂ ; ध्यानं
 वह्निप्रदीपितः C₄₅ , ध्यानमग्निप्रदीपितः C₀₂ , ध्यान अग्निप्रदीपनः K₁₀ , ध्यानवह्निः प्रदीपितः
 K₀₇ , ध्यानवृद्धिर् प्रदीपिनः E 15cd °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूम°] K₁₀K₀₇ ; °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूप°
 C₉₄ , °न्धसत्त्वमिज्ज्वालतपोधूम° C₄₅ , °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूम° C₀₂ , °न्धनशमिज्ज्वालतपोधूम°
 K₈₂ , °न्धनसमिज्ज्वाला तपोधूम° E 16a पात्र°] CK₈₂K₁₀E ; पात्रा° K₀₇ 16c °च्छिन्नं] CK₈₂
 K₁₀E ; °च्छिन्न K₀₇ 16d लम्बक°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; लम्बक° C₀₂ , त्र्यम्बक° E • °पातितः]
 CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °पातितम् E 17a °ध्वर्युव°] K₁₀ ; °ध्वर्यव° C , °ध्वर्युव° K₈₂ , ध्व★ K₀₇ ,
 धर्मव° E 17c °युक्तः] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; °युक्त C₀₂ , °युक्तिः K₈₂ • °विस्तारः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₀₇E ; °विस्तारो C₀₂ 18b °न्मनः] C₉₄K₈₂K₁₀E ; °न्मनः C₄₅C₀₂K₀₇ 18c पत्नी] C₄₅C₀₂K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; पत्नी C₉₄ • विशालाक्षि] CK₈₂K₁₀ ; विशालाक्षी K₀₇E 18d °कल्पः] em. ; °कल्प
 CK₈₂K₁₀K₀₇E • पद शाश्वतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; पदशश्वतम् C₉₄ 19b °डाशो] CK₁₀K₀₇ ;
 °भा K₈₂^{ac} , °भासे K₈₂^{pc} , °भागे E • मृता°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; मृगा° C₀₂ 19d °त्तानिलो]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °त्तानिलो C₀₂K₁₀ • जयः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; जलाः E 20a परि°] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; परि° C₀₂ 20c °स्नानं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °स्नान C₄₅ 20d पुराण°] CK₈₂K₁₀K₀₇
 ; पुराण° E • °कृतमम्बरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °कृतम्बरम् C₄₅ (unmetr.) 21a °सुषुम्ना°]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °सुषुम्न° C₀₂ • °वेद्ये] C₉₄E ; °वेद्य C₄₅K₁₀ , °वेद्यः C₀₂ , °वैद्य K₈₂ ,
 °भेदो K₀₇ 21b सकृत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; विदुः C₀₂ 21c °तोषातिथिमादृत्य] CK₈₂K₀₇E ;
 °तोषातिथिमादृत्य K₁₀ 21d °द्विजा°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °दया° C₄₅

ब्रह्मकूर्चं गुणातीतं हविर्गन्धं निरञ्जनः ।
 ब्रह्मसूत्रं त्रयस्तत्त्वं बोधना मुण्डितं शिरः ॥ ११:२२ ॥
 निवृत्त्यादि चतुर्वेदश्चतुःप्रकरणासनः ।
 दक्षिणामभयं भूते दत्त्वा यज्ञं यजेत्सदा ॥ ११:२३ ॥
 विनार्थं यज्ञसम्प्राप्तिः कथिता ते वरानने ।
 आसहस्रस्य यज्ञानां फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥ ११:२४ ॥
 आश्रमः प्रथमस्तुभ्यं कथितो ऽस्ति वरानने ।
 सदाशिवेन सद्धर्मं दैवतैरपि पूजितम् ॥ ११:२५ ॥

[ब्रह्मचर्यम्]

ब्रह्मचर्यं निबोधेदं शृणुष्ववहिता शुभे ।
 द्वितीयमाश्रमं देवि सर्वपापविनाशनम् ॥ ११:२६ ॥
 व्रतं ब्रह्मपरं ध्यानं सावित्री प्रकृतौ लयः ।
 ब्रह्मसूत्राक्षरं सूक्ष्मं त्रिगुणालय मेखलम् ॥ ११:२७ ॥
 दम दण्ड दया पात्रं भिक्षा संसारमोचनम् ।
 त्र्यायुषं द्वाक्षरातीतं ज्ञानभस्म-अलङ्कृतम् ॥ ११:२८ ॥
 स्नानव्रतं सदासत्यं शीलशौचसमन्वितम् ।
 अग्निहोत्रं त्रयस्तत्त्वं जप ब्रह्मबिलस्वरः ॥ ११:२९ ॥

23c cf. 22.14ab:दक्षिणामभयं भूतेभ्यः पशुबन्धः स्वयंकृतः 26cd cf. MBh 12.184.10A:गार्हस्थ्यं खलु
 द्वितीयम् आश्रमं वदन्ति 27ab cf. 16.8cd: !

22b °हविर्ग°] C₉₄C₀₂K₁₀K₀₇E ; °हविर्ग° C₄₅ , °हविर्ग K₈₂ 22c °सूत्रं त्रयस्] C₄₅K₁₀K₀₇E ;
 °सूत्रत्रयस्तयस् C₉₄ , °सूत्रं त्रय C₀₂ , °सूत्रत्रय K₈₂ 22d मुण्डितं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; मुण्डित° C₄₅
 K₀₇(unmetr.) 23a निवृत्त्या°] em. ; निवृत्त्या° CK₈₂K₁₀K₀₇ , निवृत्त्या° E 23b °प्रकरणासनः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; प्रकरणासनः C₀₂ , प्रकरणासनः E 23c °भयं भूते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 °भक्षयम्भूते C₄₅ 23d यज्ञं यजेत्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; यज्ञ ददत् E 24a विनार्थं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E
 ; विनार्थ C₀₂ 24b कथिता ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; कथितो स्मि C₀₂ , कथितस्ते E • वरानने]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; वरानने C₀₂ 24d प्राप्नोति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; प्राप्ति C₉₄ • नित्यशः]
 CK₈₂K₀₇E ; मानवः K₁₀ 25a आश्रमः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; आश्रम C₄₅C₀₂ • °स्तुभ्यं] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇ ; °स्येष C₀₂ , °स्यैव E 25b ऽस्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; स्मि C₀₂K₁₀E 25c °धर्मं] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; °धर्म C₄₅ , °धर्मे E 25d दैव°] CK₈₂K₀₇ ; देव° K₁₀E • पूजितम्] C₉₄C₀₂K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; पूजितम् C₄₅ 26a °चर्यं] CK₁₀K₀₇E ; °चर्य K₈₂ 26b °वहिता शुभे] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₀₇E ; °वहितो भव C₀₂ , °वहितो शुभे K₁₀ 26d °विनाशनम्] CK₈₂K₀₇E ; °प्रनाशनम् K₁₀
 27a °परं ध्यानं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °परिज्ञानं E 27b °कृतौ लयः] em. ; °कृतिर्लयम् C₉₄K₈₂K₀₇E ,
 °कृतालयम् C₄₅ , °कृतीलयम् C₀₂ , °कृतिः K₁₀ 27d °लय] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °ल× C₉₄
 • मेखलम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; यत्फलम् E 28a दण्ड दया] CK₁₀K₀₇ ; दण्डादया K₈₂ , दण्डादयो E •
 पात्रं] CK₈₂K₀₇E ; पात्र K₁₀ 28c °युषं] CK₁₀K₀₇E ; °युष K₈₂ 28d भस्म] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; भस्मम्
 E 29a °व्रतं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; °व्रत C₄₅K₀₇E 29c °होत्रं त्रयस्तत्त्वं] K₈₂K₀₇E ; °होत्रत्रयस्तत्त्वं
 C₉₄ , °होत्रत्रयस्तत्त्वं C₄₅ , °होत्रत्रयं तत्त्वा C₀₂ , °होत्रं त्रयस्तत्त्वं K₁₀ 29d °बिलस्वरः] corr. ;
 °बिलस्वरः CK₈₂K₁₀ , °बिलस्वर K₀₇E

द्वितीय आश्रमो देवि यथाह भगवान्निश्वः ।
 मयापि कथितं तुभ्यं जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ ११:३०॥
 [वानप्रस्थः]
 वानप्रस्थविधिं वक्ष्ये शृणुष्वायतलोचने ।
 यथाश्रुतं यथातथ्यमृषिदैवतपूजितम् ॥ ११:३१॥
 वैराग्यवनमाश्रित्य नियमाश्रममाहरेत् ।
 शीलशैलदृढद्वारे प्राकारे विजितेन्द्रियः ॥ ११:३२॥
 अधिभूतः स्मृतो माता अध्यात्मश्च पिता तथा ।
 अधिदैविकमाचार्यो व्यवसायाश्च भ्रातरः ॥ ११:३३॥
 श्रुतिः स्मृतिः स्मृता भार्या प्रज्ञा पुत्रः क्षमानुजः ।
 मैत्री बन्धुर्जटा चापं करुणा सुपवित्रकम् ॥ ११:३४॥
 मुदिता मौन चत्वारः सर्वकार्यमुपेक्षका ।
 यमवल्कलसंवीतस्तपःकृष्णाजिनाधरः ॥ ११:३५॥
 उत्तरासङ्गमासीनो योगपट्टदृढव्रतः ।
 वेदघोषेण घोषेण प्राणायामो ऽग्निहावनम् ॥ ११:३६॥
 जितप्राणमृगाकूलो धृति यज्ञः क्रिया जपः ।
 अर्थसंग्रह शास्त्रेषु सखा दमदयादयः ॥ ११:३७॥

33ab cf. 22.10ab:अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः

30a द्वितीय आश्रमो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; द्वितीयमाश्रमो C₀₂, द्वितीयमाश्रमं E 30b यथाह] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₀₇ ; यथाहं C₀₂K₁₀, यदाह E 30c मयापि कथितं तु°] em. ; ममापि कथितं तु° C
 K₈₂K₁₀, ममापि कथितस्तु° K₀₇, मयापि कथितो तु° E 30d °मृत्यु°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 °मृ°×° C₉₄ • °नाशन°] CK₈₂K₁₀E ; °नाशनः K₀₇ 31a °विधि°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °विधि
 C₄₅ 31d °दैवत°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °देवत° C₀₂ 32a वैराग्य°] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; वैराग्या E
 32b नियमा°] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; मा° K₈₂ • °श्रममा°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °श्रमनो हरेत् C₉₄
 32c °दृढ°] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; °दृष्ट° E 32d °कारे°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °कार° C₀₂ 33a स्मृतो]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; ×× C₄₅, स्मृतौ E 33c अधिदैविक°] em. GOODALL ; {अ}{×}{भौ}{×}{क° C₉₄,
 अधिभौतिक° C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E, अधिभौतिक° K₁₀ 33d व्यवसायाश्च] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; व्यवसायश्च
 E 34a स्मृता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्मृतो C₄₅ 34c बन्धुर्ज°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; बन्धु ज° C₀₂
 K₁₀ 35a मौन चत्वारः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; मौनश्चत्वारः C₄₅, मौन चत्वार C₀₂ 35b °कार्यमु°]
 CK₁₀K₀₇E ; °कार्यामु° K₈₂ • °पेक्षका] CK₈₂K₁₀K₀₇E ; °पेक्षया E 35c °संवीत°] CK₈₂K₁₀K₀₇E ;
 °सान्नीत° E 35d °कृष्णा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °कृष्णा° C₀₂ • °जिनाधरः] K₀₇ ; °जिनधरः
 CK₈₂K₁₀ (unmetr.), °जिनं पुरः E 36b °दृढ°] CK₈₂K₀₇E ; °दृष्ट° K₁₀ • °व्रतः] C₄₅C₀₂K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; ×× C₉₄ 36c वेद°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; ×द° C₉₄ • °ण घोषेण] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E
 ; °ण घोषेण C₀₂ 36d °हावनम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; °हावन C₀₂, °हावनम् C₄₅ 37b °जपः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °जिणः C₀₂ 37d सखा] CK₈₂K₀₇E ; सखो K₁₀ • दमद°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇
 E ; दयद° C₀₂, दम° C₉₄

शिवयज्ञं प्रयुञ्जीत साधनाष्टकपूजनम् ।
 पञ्चब्रह्मजलैः पूतः सत्यतीर्थशिवहृदे ॥ ११:३८ ॥
 स्नानमाचमनं कृत्वा संध्यात्रयमुपाश्रयेत् ।
 अक्षमाला पुराणार्थं जप शान्तं दिवानिशम् ॥ ११:३९ ॥
 ज्ञानसलिलसम्पूर्णमितिहासकमण्डलुः ।
 पञ्चकर्मक्रियोत्क्रान्ति जप पञ्चविधः सुखम् ॥ ११:४० ॥
 साधनं शिवसंकल्पो योगसिद्धिफलप्रदः ।
 संतोषफलमाहारः कामक्रोधपराजितः ॥ ११:४१ ॥
 आशापाशजयाभ्यासो ध्यानयोगरतिप्रियः ।
 अतिथिभ्यो ऽभयं दत्त्वा वानप्रस्थश्चरेद्भूतम् ।
 वानप्रस्थमयं धर्मं यत्पूर्वमवधारितम् ॥ ११:४२ ॥
 ! संसारोद्धरणमनित्यहरणमज्ञाननिर्मूलनम्
 ! प्रज्ञावृद्धिकरममोघकरणं क्लेशार्णवोत्तारणम् ।
 ! जन्मव्याधिहरमकर्मदहनं सेवेत्स धर्मोत्तमम्
 ? श्रद्धापूर्वकमेव यः सनियमं साक्षाच्च जीवन्निवः ॥ ११:४३ ॥

[परिव्राजकः]

परिव्राजकधर्मो ऽयं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।

38b cf. Dharmaputrikā 2.1: अष्टभिः साधनैरेभिश्चित्तं कायञ्च यत्नतः । शोधयित्वा ततो योगी योगाभ्यासं समाचरेत् ॥ 39b See 11.59cd: शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत्

38a °यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °यज्ञ C₀₂K₀₇ 38b °पूजनम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °पूजिकं C₀₂
 38c °ब्रह्मजलैः पूतः] CK₈₂K₀₇E ; ब्र××××× K₁₀ 38d °तीर्थ] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °तीर्थ E 39a °चमनं]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; °चनं C₄₅ 39c अक्षमाला] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; (अक्ष)×ला C₉₄ • पुराणार्थं]
 CK₈₂E ; पुराणाञ्च K₁₀, पुराणार्थो K₀₇ 39d °शान्तं] C₉₄C₄₅C₀₂K₁₀K₀₇E ; °शान्ति C₉₄K₈₂
 40a °सलिलं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °सलीलं E 40b °कमण्डलुः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °कमण्डलु E
 40c °त्क्रान्तिजं] C₉₄C₄₅K₁₀ ; °क्रान्तिजं C₀₂, °त्क्रान्तिजं K₈₂, °त्क्रान्तिजं K₀₇, ऽक्रान्ति
 जं E 41d °दः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °दम् E 42a °भ्यासो] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °भ्यास E 42b °रतिं]
 C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇ ; ×× C₉₄, °रतिं C₄₅, °रतिः E 42a अतिथिभ्यो ऽभयं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ;
 आतिथ्यश्चाभयं E • दत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; दारा C₀₂ 42b °प्रस्थश्चं] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇
 E ; °प्रस्थ चं C₀₂K₁₀ 42f यत्पूर्वमवधारितम्] C₀₂E ; गदितं पूर्वधारितं C₉₄C₄₅, गदित
 पूर्वधारितं K₁₀, गदितं यत्पूर्वधारितं K₈₂^{pc} (unmetr.), गदितं यत्पूर्वमवधारितं K₈₂^{pc} (unmetr.),
 गदितं यत्पूर्वमेधारितं K₀₇ (unmetr.) 43a °हरणमनित्यहरणमज्ञां] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °हरणं
 अनित्यहरणन्तज्ञां K₈₂^{pc}, °हरणमनित्यहरणमज्ञां C₀₂E 43b (प्रज्ञां ... उत्तारणम्)] CK₈₂K₀₇E
 ; omitted in K₁₀ • °करममोघं] CK₈₂ (unmetr.) ; omitted in K₁₀, °कममोघं K₀₇, °करं
 प्रबोधं E • °क्लेशार्णवो] CK₀₇ ; °क्लेशार्णवो K₈₂, omitted in K₁₀, शोकार्णवो E 43c सेवेत्स]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; सेवे स C₀₂, सेवेत् K₁₀ 43d (श्रद्धां ... शिवः)] E ; omitted in CK₈₂K₁₀K₀₇
 44b कीर्तयिष्यामि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; कीर्तयि×मि C₉₄

सुखदुःखं समं कृत्वा लोभमोहविवर्जितः ॥ ११:४४ ॥
 वर्जयेन्मधु मांसानि परदारांश्च वर्जयेत् ।
 वर्जयेच्चिरवासं च परवासं च वर्जयेत् ॥ ११:४५ ॥
 वर्जयेत्सृष्टभोज्यानि भिक्षामेकां च वर्जयेत् ।
 वर्जयेत्संग्रहं नित्यमभिमानं च वर्जयेत् ॥ ११:४६ ॥
 सुसूक्ष्मं मनसा ध्यात्वा शुचौ पादं विनिक्षिपेत् ।
 न कुप्येत अनालाभे लाभे वापि न हर्षयेत् ॥ ११:४७ ॥
 अर्थतृष्णास्वनुद्विग्नो रोषे वापि सुदारुणे ।
 स्तुतिनिन्दा समं कृत्वा प्रियं वाप्रियमेव वा ॥ ११:४८ ॥
 नियमास्तु परीधानं संयमावृतमेखलः ।
 निरालम्बं मनः कृत्वा बुद्धिं कृत्वा निरञ्जनाम् ॥ ११:४९ ॥
 आत्मानं पृथिवीं कृत्वा खं च कृत्वा मनोन्मनम् ।
 त्रिदण्डं त्रिगुणं कृत्वा पात्रं कृत्वाक्षरो ऽव्ययः ॥ ११:५० ॥
 न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्वेषं परित्यजेत् ।
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो निर्ममो निरहंकृतः ॥ ११:५१ ॥

44d cf. 4.71: कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः । चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सर्वथा वीतकल्मषः ॥
 45a = Kūrmapurāṇa 2.27.12a etc. 51cd cf. BhG 2.45cd: निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो निर्योगक्षेम
 आत्मवान्

44c °दुःखं] C₄₅ ; °दुःख C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E 44d लोभमोह°] C₄₅ ; लाभालोभ° C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ,
 लाभलोभ° C₀₂ , लाभालाभ° E • °वर्जितः] CK₈₂K₀₇E ; °वर्जिताः K₁₀ 45a वर्जयेन्] C₉₄K₁₀ ;
 वर्जयेत् C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇E 45c °वासं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °वासश् E 45d °वासं] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; °वासश्
 E 46ab (वर्जयेत् ... च वर्जयेत्)] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in C₄₅ 46a वर्जयेत्सृष्ट°] C₀₂
 (?)K₈₂K₀₇ ; वर्जयेत्सृष्ट° C₉₄ , omitted in C₄₅ , वर्जयेन्सृष्ट° K₁₀ , वर्जयेन्सृष्ट° E • °भोज्यानि]
 CK₈₂K₁₀E ; °भोज्यालि (?) K₀₇ 46b °क्षामेकां] C₉₄K₁₀ ; omitted in C₄₅ , °क्षामेकं C₀₂K₈₂ ,
 °क्षामेकश् K₀₇ , °क्षामेकश् E 47b पादं] C₄₅C₀₂K₈₂K₀₇ ; पादं C₉₄ , पाद K₁₀E • विनिक्षि°]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; *निक्षि° C₉₄ , विनिक्षि° K₀₇ 47c कुप्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; कुपेत C₀₂ •
 अनालाभे] K₈₂ ; मनोलाभे C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ , मनोलाभो C₀₂ , मनालाभे E 48a अर्थ°] C₄₅C₀₂K₀₇ ;
 अर्था° C₉₄K₈₂K₁₀ , अर्थ E • °नुद्विग्नो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °नुद्विग्नो C₀₂ 49a °धानं] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀E ; °धानं K₀₇ , °धाना C₀₂ 49b °वृत°] CK₈₂K₀₇ ; °मृत° K₁₀ , °नृत° E • °मेखलः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °मेखलाः C₀₂ , °मेखला K₁₀ 49c °बं मनः कृत्वा] K₀₇ ; °बमसत्कृत्वा C₉₄K₈₂
 , °बमसकृत्वा C₄₅ , °बमनकृत्वा C₀₂ , °ब मनस्कृत्वा K₁₀ , °बमनकृत्वा E 49d बुद्धिं] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀K₀₇ ; बुद्धि C₄₅E • निरञ्जनाम्] em. ; निरञ्जनम् CK₁₀K₀₇E , निरञ्जनः K₈₂ 50ab कृत्वा खं
 च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; कृत्वा/×ञ्च C₉₄ 50b मनोन्मनम्] CK₈₂K₁₀ ; मनोन्मनः K₀₇ , मनोन्मनैः
 E 50d °क्षरो] CK₈₂K₀₇E ; °करो K₁₀ • व्ययः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; व्ययं C₀₂ , व्यय K₀₇ , द्वयम् E
 51a °धर्मं च] CK₁₀K₀₇E ; °धर्मं वा K₈₂ 51b ईर्ष्या°] K₈₂K₀₇E ; ईर्ष्या° CK₁₀ • °द्वेषं] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₀₇E ; °द्वेष C₀₂ 51c निर्द्वन्द्वो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; निर्वन्द्वो C₀₂ • °सत्य°] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₀₇E ; °सत्य° C₀₂ 51d निर्ममो] K₀₇E ; निर्ममो CK₈₂ , निर्ममो K₁₀ • °कृतः] CK₁₀K₀₇ ;
 °कृतं K₈₂ , °कृतिः E

दिवसस्याष्टमे भागे भिक्षां सप्तगृहं चरेत् ।
 न चासीत् न तिष्ठेत न च देहीति वा वदेत् ॥ ११:५२ ॥
 यथालाभेन वर्तेत अष्टौ पिण्डान् दिने दिने ।
 वस्त्रभोजनशय्यासु न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ ११:५३ ॥
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 इन्द्रियाणि वशंकृत्वा कामं हत्वा यतव्रतः ॥ ११:५४ ॥
 अतीतं च भविष्यं च न भिक्षुश्चिन्तयेत्सदा ।
 ! क्रोधमानमददर्पान्परिव्राड्वर्जयेत्सदा ॥ ११:५५ ॥
 विरागं तु धनुः कृत्वा प्राणायामगुणैर्युतम् ।
 धारणाशरतीक्ष्णेन मृगं हत्वा मनेन्द्रियम् ॥ ११:५६ ॥
 मैत्रीखड्गसुतीक्ष्णेन संसारारिं निकृन्तयेत् ।
 करुणावर्तचक्रेण क्रोधमत्तगजं जयेत् ॥ ११:५७ ॥
 मुदितावर्मबद्धाङ्गस्तूणं पूर्णमुपेक्षया ।
 अनक्षरं परं ब्रह्म चिन्तयेत्सततं द्विज ॥ ११:५८ ॥
 ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ।
 शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् ॥ ११:५९ ॥

54ab = MBh 12.237.15ab, Manu 6.45ab, Nārada-parivrajakopaniṣad 3.61cd. 58 Cf. 4.72: चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु । करुणामुदितोपेक्षामैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ 59 ≈ Saubhāgyabhāskara of Bhāskararāya ad Lalitāsahasranāmastotra 302: ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोरपि शिवः स्मृतः । शिवस्य हृदयं सन्ध्या तेनोपास्या द्विजातिभिः ॥ इति कश्यपादिवचनैः कौर्मपासस्कान्दादिनिखिलपुराणेषु च तत्र तत्र देवीकालिकाब्रह्माण्डमार्कण्डेयादिपुराणेषु बहुशः शक्तिरहस्यदेवीभागवततृतीयस्कन्धादिषु ।

52a दिवसस्या०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; दिवसत्या० C₄₅ 52b भिक्षां] CK₈₂K₀₇E ; भिक्षा K₁₀
 53a यथालाभेन] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; यथाला×× C₉₄ 53b अष्टौ] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; अष्ट E 53c शय्यासु]
 CK₈₂K₀₇ ; शय्यासु K₁₀ , शय्यासु E 53d सज्येत] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; युज्ये C₄₅ , सहेत K₀₇
 , सहेत E • विस्तरम्] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; विस्तरः E 54c वशंकृ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; वसत्कृ०
 C₀₂ 54d हत्वा यतव्रतः] CK₈₂K₀₇E ; कृत्वा यतः व्रतः K₁₀ 55b भिक्षुश्चि०] CK₁₀K₀₇ ; भिक्षुश्चि०
 K₈₂ , भिक्षु चि० E • सदा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in C₄₅ 55cd दर्पान्प०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀
 K₀₇E ; दर्पान्प० C₄₅ 56a धनुः] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; धनुष् E 56b प्राणायामगु०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇E ;
 प्राणायामगु० C₉₄ • युतम्] CK₁₀K₀₇ ; युतः K₈₂ , वृतं E 56a तीक्ष्णेन] K₁₀E ; तीक्ष्णेन CK₀₇ ,
 तीक्ष्णेन K₈₂ 57a सुतीक्ष्णेन] K₁₀C₉₄K₀₇E ; सुतीक्ष्णेन C₄₅C₀₂K₈₂^{pc} , ण K₈₂^{ac} 57b सारारिं] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀E ; सारारि C₀₂K₀₇ 58b तूणं पूर्णमु०] em. GOODALL ; तूणापूर्णमु० C₉₄ , तूणापूर्णमु०
 C₄₅ , तूणापूर्णमु० C₀₂ , तूणापूर्णमु० K₈₂ , तूणापूर्णमु० K₁₀K₀₇ , तूणापूर्णमु० E 58c अनक्षरं]
 C₄₅ ; अनक्षरं C₉₄K₈₂ , अनक्षर० C₀₂K₀₇E , अनक्षर० K₁₀ • परं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; पर C₄₅K₀₇
 59a हृदयं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; हृदयं C₉₄ , हृदये K₀₇ 59ab विष्णुर्वि०] C₉₄K₈₂E ; विष्णुर्वि० C₄₅
 , विष्णु वि० C₀₂K₁₀K₀₇ 59b शिवः] E ; शिवं CK₈₂K₁₀K₀₇ 59d सयेत्] C₉₄C₀₂K₁₀ ; शयेत्
 C₄₅K₈₂ , शयेत् K₀₇E

संसारार्णवतारणं शुभगतिः स ब्रह्म संध्याक्षरं
 ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितो ह्यनुपमं व्यक्तात्मवेद्यं शिवम् ।
 रूपैर्वर्णगुणादिभिश्च विहितं दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमं
 यत्नोद्धृत्य समाश्रयेत्सुरगुरुं सर्वार्तिहर्ता हरम् ॥ ११:६०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे चतुराश्रमधर्मविधानो नामाध्याय एकादशमः ॥

60a °गतिः] C₀₂E ; °गति C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ (unmetr.), °गतिं K₀₇ • °क्षरं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₀₇
 E ; °क्षर C₄₅ 60b °तन्द्रितो] C₉₄K₈₂K₀₇E ; °नन्द्रितो C₄₅, °तन्द्रिय C₀₂, °तन्द्रियं K₁₀
 • °वेद्यं] CK₈₂K₀₇E ; °वेद्य K₁₀ (unmetr.) 60c रूपैर्व°] C₉₄K₈₂K₀₇E ; रूपै व° C₄₅C₀₂K₁₀ •
 विहितं] CK₈₂^{ac}(?) K₁₀K₀₇ ; रहितं K₈₂^{pc}(?) E • दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम्] C₉₄K₁₀ ; दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् K₈₂
 , दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् C₄₅C₀₂K₀₇E 60d यत्नोद्धृत्य] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; यत्नोद्धृत्य E • समाश्रये°] CK₈₂
 K₀₇E ; मणाश्रये° K₁₀ • सर्वार्तिहर्ता हरम्] CK₁₀ ; सर्वार्तिहर्ता हरं K₈₂, सर्वार्तिहर्ता हरं K₀₇,
 सर्वार्तिहन् शङ्करम् E Colophon: नामाध्याय एकादशमः] CK₈₂K₁₀ ; नामाध्याय एकादश K₀₇,
 नाम एकादशो ऽध्यायः E

[द्वादशमो ऽध्यायः]

[आतिथ्यधर्मः]

देव्युवाच ।

अहिंसा परमो धर्मः सततं परिकीर्त्यते ।

आतिथ्यकानां धर्मं च कथयस्व यदुत्तमम् ॥ १२:१ ॥

महेश्वर उवाच ।

अहिंसातिथ्यकानां च शृणु धर्मं यदुत्तमम् ।

त्रैलोक्यमखिलं देवि रत्नपूर्णं सुलोचने ॥ १२:२ ॥

चतुर्वेदविदे दानं न तत्तुल्यमहिंसकः ।

शृणु धर्ममतिथ्यानां कीर्तयिष्यामि सुन्दरि ॥ १२:३ ॥

[विपुलोपाख्यानम्]

आसीद्वृत्तं पुराख्यानं नगरे कुसुमाह्वये ।

कपिलस्य सुतो विद्वान्विपुलो नाम विश्रुतः ॥ १२:४ ॥

धर्मनित्यो जितक्रोधः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

ब्रह्मण्यश्च कृतज्ञश्च मङ्गलः कृतनिश्चयः ॥ १२:५ ॥

धनाढ्यो ऽतिथिपूज्यश्च दाता दान्तो दयालुकः ।

न्यायार्जितधनो नित्यमन्यायपरिवर्जितः ॥ १२:६ ॥

भार्या च रूपिणी तस्य चन्द्रबिम्बशुभानना ।

पीनोत्तुङ्गस्तनी कान्ता सकलानन्दकारिणी ।

पतिव्रता पतिरता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १२:७ ॥

अथ केनापि कालेन सूर्यरागमभूततः ।

ग्रस्तभागत्रयस्त्वासीत्कृष्णमाधवमासिके ॥ १२:८ ॥

स्नातुकामावतीर्यन्ते सर्वे पौरनृपादयः ।

देवाश्च पितरश्चैव तर्प्यन्ते विधिवत्तथा ॥ १२:९ ॥

5b = MBh 12.218.13b

1 देव्युवाच] C₉₄C₄₅K₈₂E ; omitted in B 1c आतिथ्य°] C₉₄K₈₂E ; अतिथ्य° C₄₅ 2 महेश्वर] C₉₄C₄₅E ; भगवान् K₈₂ 2b शृणु] C₄₅K₈₂E ; ×णु C₉₄ • धर्म] C₉₄C₄₅K₈₂ ; धर्म E • °त्तमम्] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °त्तमां E 2d °पूर्ण] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °पूर्णा E • °लोचने] C₉₄K₈₂E ; °लोचनं C₄₅ 3a दानं] C₉₄K₈₂E ; नानं C₄₅ 4a आसीद्वृत्तं] C₉₄K₈₂E ; आशीदत्तं C₄₅ • °ख्यानं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °ख्यातं E 5c ब्रह्मण्य°] C₄₅K₈₂E ; ब्राह्मण्य° C₉₄ • °ज्ञश्च] C₉₄K₈₂E ; °ज्ञ C₄₅ 5d °भक्तः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °भक्त° E 6a °पूज्यश्च] C₉₄K₈₂E ; °पूज्य C₄₅K₈₂ 6b दान्तो] C₄₅E ; दान्त C₉₄K₈₂ , दान्तोम् (?) C₄₅ 6c न्याया°] K₈₂E ; न्यायो° C₉₄C₄₅ 7b °बिम्ब°] C₉₄C₄₅E ; °बिंबा K₈₂ 7d सकला°] C₄₅K₈₂E ; ××× C₉₄ 7e पतिव्रता] C₉₄K₈₂E ; प्रतिव्रता C₄₅ 9a °वतीर्यन्ते] C₉₄C₄₅K₈₂ ; च तीर्थन्ते E 9d तर्प्यन्ते] C₉₄K₈₂E ; तर्प्यन्ते C₄₅

केचिज्जुह्वति तत्राग्निं केचिद्विप्रांश्च तर्पयेत् ।
 केचिद्धानोपतिष्ठन्ति केचित्स्तुन्वन्ति देवताम् ॥ १२:१०॥
 ध्यानयोगरताः केचित्केचित्पञ्चतपे रताः ।
 एवं प्रवर्तमानेषु राजनादिषु सर्वशः ॥ १२:११॥
 विपुलो ऽपि हि तत्रैव गङ्गागण्डकिसंगमे ।
 भार्यया सह तत्रैव स्नात्वा क्षोमविभूषणः ॥ १२:१२॥
 देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः ।
 तत्रावसरसम्प्राप्तो ब्राह्मणो ऽतिथिरागतः ॥ १२:१३॥
 भार्या तस्यातिरूपेण मोहिता ब्रह्मणस्तदा ।
 ब्राह्मणो ऽपि तथैवेह रूपेणाप्रतिमो भवेत् ॥ १२:१४॥
 अन्योन्यदृष्टिसंस्कृतौ जातौ तौ तु परस्परम् ।
 विपुलेनाञ्जलिं कृत्वा ब्राह्मण संशितव्रत ॥ १२:१५॥
 आज्ञापय द्विजश्रेष्ठ अद्य मे ऽनुग्रहं कुरु ।
 भार्याभृत्यपशुग्राम रत्नानि विविधानि च ॥ १२:१६॥
 विपुलेनैवमुक्तस्तु गृहीतो ब्राह्मणो ऽब्रवीत् ।
 यदि सत्यं प्रदातासि सुप्रसन्नं मनस्तव ॥ १२:१७॥
 विपुल उवाच ।
 सुप्रसन्नं मनो मे ऽद्य सुप्रसन्नं तपःफलम् ।
 शीघ्रमाज्ञापय विप्र यच्चाभिलषितं तव ।
 अदेयं नास्ति विप्रस्य स्वशिरःप्रभृति द्विज ॥ १२:१८॥
 ब्राह्मण उवाच ।
 यद्येवं वदसे भद्र भार्या मे देहि रूपिणीम् ।
 स्वस्ति भवतु भद्रं वः कल्याणं भव शाश्वतम् ॥ १२:१९॥

15d = MBh 12.213.18d and 12.347.1d

10a °चिज्जुह्वति] C₉₄K₈₂E ; °चिज्जुति C₄₅ 10b विप्रांश्च] C₉₄K₈₂E ; विप्राश्च C₄₅ 10c दानो°]
 C₉₄C₄₅K₈₂ ; ध्यानो° E 10d केचित्स्तुवन्ति] C₉₄C₄₅ ; केचि स्तुवन्ति K₈₂ , केचित्स्तुन्वन्ति E •
 देवताम्] C₉₄K₈₂E ; देवता C₄₅ 11d राजना°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; राजाना° E 12a ऽपि हि] C₉₄K₈₂^{pc}
 ; पि C₄₅ , हि न K₈₂^{ac} , पि च E 12c भार्यया] C₉₄C₄₅K₈₂ ; भार्याया C₉₄^{ac}E 12d °भूषणः] C₉₄
 C₄₅E ; °भूषितः K₈₂ 13ab देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः] C₄₅K₈₂^{pc} ; देवतागुरुविप्राणामन्येषां
 तर्पणे रतः C₉₄ , omitted in K₈₂^{ac} , देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणा रतः E 14b मोहिता] C₉₄K₈₂
 E ; मोहितो C₄₅ • ब्रह्मणस्तदा] C₉₄C₄₅ ; ब्राह्मणस्तदा K₈₂ , ब्राह्मणस्य च E 14c ब्राह्मणो] C₉₄
 K₈₂E ; ब्रह्मणो C₄₅ • तथैवेह] C₄₅K₈₂E ; तथैवेह C₉₄ 14d रूपेणा°] C₉₄K₈₂ ; रूपेना° C₄₅ ,
 रूपिणा° E 15a °संस्कृतौ] C₀₂K₈₂E ; °संशक्तौ C₉₄ , °शक्तौ C₄₅ 15d ब्राह्मण] C₄₅ ; ब्राह्मणः
 C₉₄K₈₂E • °शित°] em. ; °श्रित° C₉₄C₄₅K₈₂E • °व्रत°] conj. ; °व्र* C₉₄ , °व्रतः C₄₅K₈₂E
 16b °ग्रहं] C₉₄E ; °ग्रह C₄₅ 17f °सन्नं] C₉₄C₄₅ ; °सन्न° E 18f °भृति] C₉₄C₄₅ ; °भृतिर् E
 19 ब्राह्मण] C₉₄C₄₅E ; ब्राह्मणा C₉₄^{ac} 19c स्वस्ति] C₉₄C₄₅ ; स्वस्तिर् E 19d भव] C₉₄C₄₅ ; तव E

विपुल उवाच ।
 प्रतीच्छ भार्या सुश्रोणीं रूपयौवनशालिनीम् ।
 अकुत्सितां विशालाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १२:२० ॥
 भार्योवाच ।
 परित्याज्या कथं नाथ अपापां त्यजसे कथम् ।
 अतीव हि प्रियां भार्या निर्दोषां स कथं त्यजेः ॥ १२:२१ ॥
 सखा भार्या मनुष्याणामिह लोके परत्र च ।
 दानं वा सुमहद्वत्त्वा यज्ञो वा सुबहुः कृतः ॥ १२:२२ ॥
 अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं तपोभिर्वा सुदुष्करैः ।
 श्रुतो मे पितृभिः प्रोक्तो ब्राह्मणैश्च ममान्तिके ॥ १२:२३ ॥
 अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं श्रुतं मे बहुशः पुरा ।
 मन्दपालो द्विजश्रेष्ठो गतः स्वर्गं तपोबलात् ॥ १२:२४ ॥
 दानानि च बहून् दत्त्वा यज्ञांश्च विविधांस्तथा ।
 वेदांश्च जप यज्ञांश्च कृत्वा तद्विजसत्तमः ॥ १२:२५ ॥
 प्राप्तद्वारो ऽपि यस्यापि देवदूतैर्निवारितः ।
 अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं यदि यज्ञशतैरपि ॥ १२:२६ ॥
 इत्युक्तस्तु च्युतः स्वर्गान्मन्दपालो महानृषिः ।
 पुत्रानुत्पादयामास शारङ्गाश्चतुरो द्विजः ॥ १२:२७ ॥
 तेन पुण्यप्रभावेण स्वर्गं प्राप्तो ह्यवारितः ।
 कुलत्राणात्कुलत्रास्मि भरणाद्भार्य एव च ॥ १२:२८ ॥
 दारसंग्रह पुत्रार्थे क्रियते शास्त्रदर्शनात् ।
 यानि सन्ति गृहे द्रव्यं ग्रामघोषगृहाणि च ॥ १२:२९ ॥
 दातुमर्हसि विप्राय न मां दातुमिहार्हसि ।
 भार्याया वचनं श्रुत्वा विपुलः पुनरब्रवीत् ॥ १२:३० ॥
 विपुल उवाच ।

24c See Mandapāla's story in MBh 1.220.5ff.

20 विपुल] C₉₄C₄₅ ; विप्र E 21a °त्याज्या] C₉₄E ; °त्याज्य C₄₅ 21d त्यजेः] C₉₄ ; त्यज्येत्
 C₄₅ , त्यजेत् E 22d °बहुः] em. ; °बहु (unmetr.)C₉₄C₄₅ , °बहून् E 23ab स्वर्गं तपोभिर्वा]
 C₄₅E ; स्वर्गान् ×××र्वा C₉₄ 23d °न्तिके] C₉₄E ; °न्तिकैः C₄₅ 24a स्वर्गं] C₉₄E ; स्वर्ग
 C₄₅ 24c °पालो] E ; °पाल C₉₄C₄₅ 25b यज्ञांश्च विविधांस्] C₉₄ ; यत्वा यज्ञांश्च विविधां C₄₅ ,
 स्यज्ञांश्च विविधास् E 25c वेदांश्च जपयज्ञांश्च] C₉₄ ; वेदांश्च जपयज्ञांश्च C₄₅ , वेदांश्च जपयज्ञांश्च E
 26a यस्यापि] C₉₄C₄₅ ; यस्याहि E 27d शारङ्गाश्च] C₉₄ ; शारङ्गं C₄₅ , शारङ्गाश्च E 28c कुल°]
 C₄₅ ; कल° C₉₄E • °त्राणात्क°] em. ; °त्राणां क° C₉₄C₄₅E 28d भार्य एव] C₉₄E ; भार्यमेव
 C₄₅ 29a °ग्रह] E ; °ग्रहः C₉₄C₄₅ • पुत्रा°] C₉₄C₄₅ ; पात्रा° E 29b क्रियते] C₉₄E ; क्रियाते
 C₄₅ 31 विपुल उवाच] E ; omitted in C₉₄C₄₅

साधु भामिनि जानामि साधु साधु पतिव्रते ।
 जितो ऽस्म्यनेन वाक्येन अनेनास्मि हि तोषितः ॥ १२:३१ ॥
 अद्य ग्रहणकाले च द्विज आगत्य याचते ।
 ददामीति प्रतिज्ञाय अदत्त्वा नरकं व्रजे ॥ १२:३२ ॥
 नरकं यदि गच्छामि कुलेन सह सुन्दरि ।
 कल्पकोटिसहस्रे ऽपि नरकस्थाद्यशस्विनि ॥ १२:३३ ॥
 मुक्तिमेव न पश्यामि जन्मकोटिशतैरपि ।
 अदानाच्चाशुभं देवि पश्यामि वरवर्णिनि ॥ १२:३४ ॥
 दानेन तु शुभं पश्ये स्वर्गलोके यदक्षयम् ।
 नोक्तं मयानृतं पूर्वं नित्यं सत्यव्रते स्थितः ॥ १२:३५ ॥
 सत्यधर्ममतिक्रम्य नान्यधर्मं समाचरे ।
 भार्या धर्मसखेत्येवं त्वयि पूर्वमुदाहृतम् ॥ १२:३६ ॥
 यदि धर्मसखायासि सो ऽद्य काल इहागतः ।
 द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः ॥ १२:३७ ॥
 जिज्ञासार्थमहं भद्रे न विभ्रं कर्तुमर्हसि ।
 माताव्यक्तः पिता ब्रह्मा बुद्धिर्भार्या दमः सखा ॥ १२:३८ ॥
 पुत्रो धर्मः क्रियाचार्य इत्येते मम बान्धवाः ।
 कालश्रेष्ठो ग्रहः सूर्यो गङ्गा श्रेष्ठा नदीषु च ॥ १२:३९ ॥
 चन्द्रक्षये दिनं श्रेष्ठं नरश्रेष्ठो द्विजोत्तमः ।
 शुश्रूषणार्थं विप्रस्य मया दत्तासि सुन्दरि ।
 सर्वस्वं ब्राह्मणे दत्त्वा वनमेवाश्रयाम्यहम् ॥ १२:४० ॥
 शङ्कर उवाच ।
 तूष्णीम्भूता ततो भार्या अश्रुपूर्णाकुलेक्षणा ।
 करे गृह्य विशालाक्षी ब्राह्मणाय निवेदिता ॥ १२:४१ ॥

39c cf. e.g. Āgamakalpalatā 3.128:सूर्यग्रहणकालस्य समाना नास्ति भूतले । अत्र यद्यत्कृतं कर्म
 अनन्तफलदं भवेत् ॥ cf. also Agastyasamhitā X.XXcd (on the proper date for initiation):सूर्यग्रहणकालेन
 समानो नास्ति कश्चन also ibid. X.XX (on image installation): सूर्यग्रहे महापुण्ये कुरुक्षेत्रे विधानतः
 । कृतैर्यत्पुण्यमाप्नोति तुलापुरुषकादिभिः ॥ तत्पुण्यं प्राप्नुयामर्त्यः ... 39d ≈ 15.18b: श्रेष्ठा गङ्गा
 नदीषु च

31a जानामि] C₄₅E ; जानासि C₉₄ 32d व्रजे] C₉₄ ; व्रजेत् C₄₅E 33c °सहस्रे ऽपि] C₉₄C₄₅ ;
 °सहस्राणि E 33d °स्थाद्] C₉₄ ; स्था C₄₅ , °स्थो E 34a मुक्तिमेव] C₉₄C₄₅ ; मुक्तिमेवन् E
 35b °लोके] C₉₄C₄₅ ; °लोकं E 35d °व्रते] C₉₄C₄₅ ; °व्रत° E 36b °चरे] C₉₄C₄₅ ; °चरेत्
 E 37a °सखाया°] C₉₄E ; °सखा° C₄₅ 37c °धरो] C₉₄E ; °परो C₄₅ 38d बुद्धिर्] C₉₄C₄₅ ;
 बुद्धि E • सखा] C₄₅E ; समा C₉₄ 39c °श्रेष्ठो] C₄₅ ; °श्रेष्ठ° C₉₄ , °श्रेष्ठः E 40a दिनं] C₉₄
 C₄₅ ; दिन° E 40a °र्थ] C₉₄E ; °र्थ C₄₅ 41 शङ्कर] C₉₄C₄₅ ; महेश्वर E 41a तूष्णीम्भूता] C₉₄
 ; तूष्णीम्भूता C₄₅ , तूष्णीम्भूता E • भार्या] C₉₄C₄₅ ; भार्या E 41b °क्षणा] C₉₄C₄₅ ; °क्षणाम् E
 41c °क्षी] C₉₄C₄₅ ; °क्षी° E 41d ब्राह्मणाय निवेदिता] C₉₄E ; ब्राह्मणाय दिवेदिता C₄₅

यानि सन्ति गृहे द्रव्यं हिरण्यं पशवस्तथा ।
 ददामि ते द्विजश्रेष्ठ ग्रामघोषगृहादिकम् ॥ १२:४२ ॥
 मुक्ता वैडूर्यवासांसि दिव्याण्याभरणानि च ।
 सर्वान्गृहाण विप्रेन्द्र श्रद्धया दत्तसत्कृताम् ॥ १२:४३ ॥
 प्रीयतां भगवान्धर्मः प्रीयतां च महेश्वरः ।
 प्रीयन्तां पितरः सर्वे यद्यस्ति सुकृतं फलम् ॥ १२:४४ ॥
 रुद्र उवाच ।
 विपुलस्य वचः श्रुत्वा ब्राह्मणेन तपस्विना ।
 आशीः सुविपुलं दत्त्वा विपुलाय महात्मने ॥ १२:४५ ॥
 वसेत्तत्र गृहे रम्ये भार्यामादाय तस्य च ।
 विपुलस्तु नमस्कृत्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ १२:४६ ॥
 ब्राह्मणमभिवाद्यैवं गतः शीघ्रं वनान्तरम् ।
 वने मूलफलाहारो विचरेत् महीतले ॥ १२:४७ ॥
 एकाकी विजने शून्ये चिन्तया च परिस्रुतः ।
 क्व गच्छामि क्व भोक्ष्यामि कुत्र वा किं करोम्यहम् ॥ १२:४८ ॥
 न पथं विषयं वेत्ति ग्रामं वा नगराणि वा ।
 खेटखर्वटदेशं वा जानामीह न कंचन ॥ १२:४९ ॥
 अमुं सुशैलं पश्यामि विपुलोदरकन्दरम् ।
 तमारुह्य निरीक्ष्यामि ग्रामं नगरपत्तनम् ॥ १२:५० ॥
 एवमुक्त्वा तु विपुलः शनैः पर्वतमारुहत् ।
 वृक्षच्छायां समालोक्य निषसाद श्रमान्वितः ॥ १२:५१ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु वृक्षशाखावतार्य च ।
 अपूर्वं च सुरूपं च सुगन्धत्वं च शोभनम् ॥ १२:५२ ॥
 फलं गृह्य विचित्रं च हृदयानन्दनं शुभम् ।
 विपुलस्याग्रतः कृत्वा पुनर्वृक्षं समारुहत् ॥ १२:५३ ॥
 विपुलश्चित्रवदृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
 अहो वा स्वप्नभूतो ऽस्मि अहो वा तपसः फलम् ॥ १२:५४ ॥

42b हिरण्यं] C₉₄C₄₅ ; हिरण्यं° E 42c ददामि] C₉₄E ; ददानि C₄₅ • ते द्विज°] C₄₅E ; ××ज°
 C₉₄ 44c प्रीयन्तां] C₉₄ ; प्रीयतां C₄₅E 44d अस्ति] C₄₅E ; असि C₉₄ 45 रुद्र] C₉₄C₄₅ ; महेश्वर
 E 45a वचः श्रुत्वा] C₄₅E ; वचःश्रुत्वा× C₉₄ 46a वसेत्तत्र गृहे] C₄₅K₈₂ ; वस तत्र गृहे C₉₄ , वसते च
 गृहं E 46d चापि] C₉₄C₄₅ ; च वि° E 47a °दैवं] em. ; °द्येवं C₉₄E , °द्येनं C₄₅ 48a एकाकी]
 C₄₅E ; एका× C₉₄ 48c क्व भोक्ष्यामि] C₉₄ ; क्व भोज्यामि C₄₅ , किं भोक्ष्यामि E (unmetr.)
 49c °खर्वट°] E ; °कर्पट° C₉₄C₄₅ 49d कंचन] em. ; कञ्चन C₉₄C₄₅E 51a एवमु°] C₉₄E ; एकं
 उ° C₄₅ 51b °रुहत्] E ; °रुहेत् C₉₄C₄₅ 52a काले तु] C₉₄C₄₅ ; कालेन E 52c सुरूपं] C₉₄E ;
 स्वरूपं C₄₅

न पश्यामि न जिघ्रामि न च स्वादं च वेद्यहम् ।
 वार्त्तापि न च मे श्रोत्रा प्रतिजानामि कंचन ॥ १२:५५ ॥
 एवमुक्त्वा ह्यनेकानि फलं गृह्य मनोरमम् ।
 सुनिरीक्ष्य पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं निरीक्ष्य च ॥ १२:५६ ॥
 फलं चात्र निरूप्यन्तो देशं वाप्यवलोकयन् ।
 पाथेयरहितश्चास्मि देवदत्तं फलं मम ॥ १२:५७ ॥
 तत्फलं प्रतिगृह्यैव नगरं प्रविशाम्यहम् ।
 प्रार्थयित्वा च यत्किंचिज्जीवनार्थं चराम्यहम् ॥ १२:५८ ॥
 ततः शैलमतिक्रम्य नगरं प्रविवेश ह ।
 पथि कश्चिज्जनः पृष्ठः किं नाम नगरं त्विदम् ॥ १२:५९ ॥
 स होवाच पथी केन किमपूर्वमिहागतः ।
 दक्षिणापथदेशो ऽयं नरवीरपुरं त्वदः ॥ १२:६० ॥
 राजा सिंहजटो नाम राज्ञी तस्य च केकयी ।
 अतिवृद्धो जराग्रस्तः केकयी च तथैव च ॥ १२:६१ ॥
 दाता सर्वकलाज्ञश्च युद्धे वीर्यबलान्वितः ।
 ब्रह्मण्यो वत्सलो लोके सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२:६२ ॥
 विपुल उवाच ।
 अत्र श्रेष्ठिमुपास्यामि नाम वा तस्य किं वद ।
 कतमो देशस्तद्वासः कथयस्व न संशयः ॥ १२:६३ ॥
 विपुलेनैवम् उक्तस्तु पथिकोवाच तं पुनः ।
 मम भीमबलो नाम श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ॥ १२:६४ ॥
 श्रेष्ठिकः पुण्डको नाम ख्यातः श्रेष्ठिक उच्यते ।
 कौतुकं तव यद्यस्ति तदागच्छ मया सह ॥ १२:६५ ॥
 एवमस्त्विति तेनोक्तो विपुलेन महात्मना ।
 तेनैव सह निर्यातः श्रेष्ठिकस्य गृहं प्रति ॥ १२:६६ ॥

55a जिघ्रामि] C₉₄E ; च घ्रामि C₄₅ 55c श्रोत्रा] C₉₄ ; श्रोता C₄₅E 55d कंचन] em. ; कश्चन C₉₄
 C₄₅E 57a चात्र] C₄₅E ; चा C₉₄^{ac}, चात्र C₉₄^{pc} • निरूप्यन्तो] E ; निरूप्यान्ति C₉₄, निरूप्यां चा
 C₄₅ 57b °लोकयन्] C₉₄E ; °लोकयत् C₄₅ 57d °दत्तं] C₉₄ ; °दत्त° C₄₅E 58a °गृह्यैव] C₄₅
 E ; °गृह्येव C₉₄ 59d नगरं] C₉₄E ; नगर C₄₅ 60a स हो°] C₉₄E ; अहो° C₄₅ 60c °पथ°]
 C₉₄E ; °पथे C₄₅ 60d त्वदः] C₄₅ ; त्वयः C₉₄, स्वयम् E 61a राजा] C₉₄C₄₅ ; राज E •
 °जटो] C₉₄C₄₅ ; °यतो E 61b केकयी] C₄₅E ; कैकयी C₉₄ 61d केकयी] C₄₅E ; कैकयी C₉₄
 62a दाता] C₄₅E ; °ता C₉₄ • °कला°] E ; °कल° C₉₄C₄₅ 63b नाम] C₉₄C₄₅ ; नाम E • वद]
 C₉₄E ; वदः C₄₅ 63d कथयस्व] C₉₄E ; कथयस्य C₄₅ 64c मम भीमबलो नाम] C₄₅C₀₂K₈₂ ; मम
 भी°बलो नाम C₉₄, omitted in E 66c °स्त्विति] C₉₄K₈₂E ; °स्त्विति C₄₅C₀₂ • °क्तो] CK₈₂ ;
 °क्तौ E 66b प्रति] C₉₄C₄₅K₈₂ ; प्रति: C₀₂E

श्रेष्ठिकः स्वगृहासीनो दृष्टः स विपुलेन तु ।
 तस्यान्तिकमुपागम्य तत्फलं स निवेदितः ॥ १२:६७॥
 अहो फलमिदं श्रेष्ठमहो फलमिहानितम् ।
 अहो रूपमहो गन्धमहो फलं सुशोभनम् ॥ १२:६८॥
 तत्फलं न महीजातं न मेरौ न च कन्दरे ।
 देवलोकिक सुव्यक्तं न मर्त्य उपजायते ॥ १२:६९॥
 अहो ऽस्मि सफलं भोक्ता राजार्हश्च न संशयः ।
 दौकयित्वा फलं दिव्यं राजानं तोषयाम्यहम् ॥ १२:७०॥
 ततस्त्वरित गत्वैव फलं गृह्य मनोहरम् ।
 आदरेणोपसृत्यैव राजानं स फलं ददौ ॥ १२:७१॥
 राजा च स फलं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
 कुतः श्रेष्ठि त्वया नीतं फलं सर्वमनोहरम् ॥ १२:७२॥
 स्वादुमूलफलकन्दं दृष्ट्वा पूर्वं न तादृशम् ।
 रूपगन्धगुणोपेतं हृदयानन्दकारकम् ॥ १२:७३॥
 सद्य एवोपभुञ्जामि त्वया दत्तमिदं फलम् ।
 कीदृशं स्वाद विज्ञातुमिच्छामि कुरु माचिरम् ॥ १२:७४॥
 ततः स भक्षयामास फलं चामृतसंनिभम् ।
 अमृतोपमसुस्वादं सर्वं च बुभुजे नृपः ॥ १२:७५॥
 सद्य षोडशवर्षस्य यौवनं समपद्यत ।
 न वलीपलितं सद्यो न जरा न च दुर्बलः ॥ १२:७६॥
 केशदन्तनखस्निग्धो दृढदन्तो दृढेन्द्रियः ।
 तेजश्चक्षुर्बलप्राणान्सद्य सर्वानवाप्तवान् ॥ १२:७७॥
 मन्त्री पुरोहितामात्य सर्वे भृत्यजनास्तथा ।

67c श्रेष्ठिकः] C₄₅C₀₂E; श्रेष्ठितः C₉₄, श्रेष्ठिकः K₈₂ 67d दृष्टः स] C₄₅E; दृष्टः×× C₉₄, दृष्ट स C₀₂ 68c गन्धम्] C₉₄C₄₅^{pc}E; गन्धमहो गन्धम् C₄₅^{ac} 68d फलं] corr.; फल C₉₄C₄₅E 69a तत्फ०] C₉₄C₄₅; यत्फ० E 69d मर्त्य उपजायते] em.; मर्त्यमुपजा×× C₉₄, मर्त्य सुपजायते C₄₅; मह्यमुपजायते E 70a अहो] C₄₅; ×हो C₉₄, अद्यो E • सफलं] C₄₅; सफलम् C₉₄, तत्फलं E 71a त्वरित] E; त्वरितं C₉₄C₄₅ (unmetr.) 71b गृह्य] C₉₄E; गृह C₄₅ • °हरम्] C₉₄C₄₅; °रमम् E 71d स फलं] C₉₄C₄₅; तत्फलं E 72a स फलं] C₉₄C₄₅; तत्फलं E 72c श्रेष्ठि] C₉₄C₄₅; श्रेष्ठ E 72d फलं सर्वमनोहरम्] E; फल×××हरम् C₉₄, फलम्यार्वमनोहरम् C₄₅ 73a °कन्दं दृष्ट्वा] C₉₄; °स्कन्द दृष्ट्वा C₄₅, °स्कन्द दृष्ट्वा E 73b तादृशम्] C₉₄C₄₅; यादृशम् E 74a सद्य एवोपभुञ्जामि] C₉₄C₄₅; सत्य एव प्रभुञ्जामि E 74c स्वादविज्ञानम्] C₉₄C₄₅; स्वादु विज्ञातुम् E 75a ततः] C₉₄E; तत C₄₅ 75cd स्वादं सर्वं च] C₄₅E; स्वा×××× C₉₄ 76b °पद्यत] C₉₄C₄₅; °पद्यते E 76c वली°] C₉₄C₄₅; वलि° E 77b °दन्तो] C₉₄C₄₅; °देहो E 77c °चक्षुर्बलप्राणान्] C₉₄C₄₅; °चक्षुर्बलप्राणं E 78b सर्वे भृत्यजनास्तथा] C₉₄E; जनास्तथास्तथा C₄₅

पौरस्त्री बालवृद्धाश्च सर्वे ते विस्मयं गताः ॥ १२:७८॥
 राजा सिंहजटो नाम तुष्टिमेव परां गतः ।
 प्रहर्षमतुलं चैव प्राप्तवान् स नरेश्वरः ॥ १२:७९॥
 उवाच राजा तं श्रेष्ठिं स्वार्थतत्परनिर्दयः ।
 कुरु भीमबलस्त्वेवं फलमानय अद्य वै ॥ १२:८०॥
 पुनर्मे यौवनप्राप्तिस्त्वत्प्रसादान्नरोत्तम ।
 केकयीं दुर्बलां वृद्धां पुनः प्रापय यौवनम् ॥ १२:८१॥
 स राज्ञा एवमुक्तस्तु श्रेष्ठी भीमबलस्तथा ।
 प्रत्युवाच ह राजानं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ १२:८२॥
 न फलेदं वने राजन् न वाणिज्यकृषेण वा ।
 केनापि कुलपुत्रेण तव दर्शनकाक्षया ॥ १२:८३॥
 दत्तो ऽस्मि तेन राजेन्द्र मया दत्तो ऽसि भूपते ।
 न ते शक्नोम्यहं राजन्वक्तुं वैदेशिनं नरम् ॥ १२:८४॥
 श्रुत्वा भीमबलवाक्यं प्रत्युवाच ततः पुनः ।
 अमात्यकुलपुत्रस्त्वं ब्रूहि मद्बचनं पुनः ॥ १२:८५॥
 यदि नास्ति किमेतत्तं मया वा मार्गितो भवान् ।
 यत्रैको बहवो ऽत्रैव जायन्ते नात्र संशयः ॥ १२:८६॥
 आगमोपायमार्गं च तेनैव स तु गम्यताम् ।
 अवश्यं तेन गन्तव्यं तेन मार्गेण मार्गय ॥ १२:८७॥
 अदत्त्वा फलमन्यच्च शिरश्छेद्यामि दुर्मते ।
 छेद्य चण्डविचण्डाभ्यां रक्ष भीमबलाधम ॥ १२:८८॥
 ततो भीमबलः क्रुद्धः खड्गं गृह्य शशिप्रभम् ।
 अलङ्घ्य वचनं राज्ञः कुलपुत्रं व्रज त्वरम् ॥ १२:८९॥

78c °स्त्री] C₉₄C₄₅ ; °स्त्रि E 78d सर्वे] C₄₅E ; ×× C₉₄ 80a श्रेष्ठिं] C₉₄C₄₅ ; श्रेष्ठं E 80b °दयः] C₉₄C₄₅ ; °दय E 80c कुरु] C₉₄C₄₅ ; शृणु E • भीमबलस्त्वेवं] C₄₅C₀₂ ; भीमवस्त्वेवं C₉₄E 81b °त्तम] C₉₄C₄₅ ; °त्तमः E 81c केकयीं दुर्बलां] corr. ; कैकयीन्दुर्बलान् C₉₄ , केकयीं C₄₅ , केकयी दुर्बला E 81cd वृद्धां पुनः] C₄₅ ; वृद्धा] ×× C₉₄ , वृद्धा पुनः E 82b श्रेष्ठी] E ; श्रेष्ठि C₉₄C₄₅ 82c °वाच ह] C₉₄C₄₅ ; °वाचाह E 83a न फलेदं] E ; न वने न C₉₄C₄₅ • राजन् न] C₉₄E ; राजान्न C₄₅ 84a तेन] C₉₄C₄₅ ; तव E 84b दत्तो ऽसि] C₉₄C₄₅ ; प्राप्तोषि E 84c ते] C₉₄C₄₅ ; च E 84cd राजन्वक्तुं] C₄₅E ; रा×क्तुम् C₉₄ 84d वैदेशिनं नरम्] C₄₅ ; वैदेशिनन्नरम् C₉₄ , च देहि तन्नरः E 85a °बल°] C₉₄C₄₅ (unmetr.) ; °बलं E 86a किमेतत्तं] E ; किमेदत्तं C₉₄C₄₅ 86b मार्गितो] C₉₄C₄₅ ; प्रार्थितो E 86c यत्रैको बहवो ऽत्रैव] C₄₅ ; यत्र ह्येको बहवो ऽत्र C₉₄ (unmetr.) , यत्रैको बहून्तत्र E 87c अवश्यं तेन] C₄₅E ; अवस्य] ×× C₉₄ • गन्तव्यं] C₉₄E ; वृद्धव्यं C₄₅ 87d मार्गय] C₉₄C₄₅ ; मार्गयः E 88c छेद्य] E ; छेद्ये C₉₄ , छेदे C₄₅ 88d °धम] C₄₅ ; °धमः C₉₄E 89b शशिप्रभम्] C₉₄C₄₅ ; शशी प्रदम् E 89c अलङ्घ्य] C₉₄C₄₅ ; उवाच E 89d कुलपुत्रं व्रज त्वरम्] E ; कुलपुत्रं व्रजत्यरम् C₉₄C₄₅

मा रुष कुलपुत्र त्वं मया वध्यो भविष्यसि ।
 यद्यस्ति फलमन्यद्वा देहि राजानमद्य वै ॥ १२:९०॥
 यत्र प्राप्तं फलं दिव्यं तत्र वा देशय तव ।
 तत्फलेन विना भद्रं दुर्लभं तव जीवितम् ॥ १२:९१॥
 विपुल उवाच ।
 जीविताशामहं प्राप्तो वैदेशिभवनं तव ।
 कृतकर्ता कथं वध्यः प्राप्नुयामहमद्य वै ॥ १२:९२॥
 फलं वा न पुनस्त्वन्यद्वातुं शक्यं न केनचित् ।
 सह्यपर्वतशैलाग्रे आसीनः श्रान्तमानसः ॥ १२:९३॥
 वानरस्तत्फलं गृह्य मम दत्त्वा पुनर्गतः ।
 मया दत्तमिदं तुभ्यं त्वयापि च नराधिपे ॥ १२:९४॥
 तत्र गच्छाव भो श्रेष्ठि दृश्यते यदि वानरः ।
 त्वया मया च गत्वैव याचावः स्रवगाधिपः ॥ १२:९५॥
 श्रेष्ठिना च तथेत्याह गच्छामः सहिता वयम् ।
 यत्र प्राप्तं फलं तुभ्यं मोक्षयामो न संशयः ॥ १२:९६॥
 रुद्र उवाच ।
 तमारुह्य गिरिं सह्यं मार्गमाणः समन्ततः ।
 विपुलेन ततो दृष्टो वानरः स्रवगाधिपः ॥ १२:९७॥
 अयं स वानरश्रेष्ठो वृक्षच्छायासमाश्रितः ।
 मम पुण्यबलेनैव दृश्यते ऽद्यापि वानरः ॥ १२:९८॥
 वानर कुरु मित्रार्थं सदो मृत्युर्भवेन्मम ।
 पूर्वदत्तं फलमन्यद्देहि वानर जीवय ॥ १२:९९॥
 वानर उवाच ।
 गन्धर्वेण तु मे दत्तं फलं दत्तं तु ते मया ।
 पुनरन्यत्कथं दास्ये तत्र गच्छ यदीच्छसि ॥ १२:१००॥
 विपुल उवाच ।

90a °पुत्र त्वं] C₉₄C₄₅ ; °पुत्रस्त्वं E 90c यद्यस्ति] E ; *द्योस्ति C₉₄ , सदो स्ति C₄₅ 91a प्राप्तं] C₉₄ ; प्राप्त° C₄₅ ; प्राप्ति E 91b देशय] C₉₄C₄₅ ; देशयन् E 92d प्राप्नुयाम्] C₉₄C₄₅ ; प्राप्तो ऽयम् E 93a वा न] C₉₄E ; वा C₄₅ 93b शक्यं न केनचित्] C₄₅E ; शक्य××नचित् C₉₄ 93d आसीनः] C₉₄E ; आशीतः C₄₅ • श्रान्त°] C₉₄E ; श्रोत° C₄₅ 94b मम] C₉₄C₄₅ ; मह्यं E 95d याचावः] C₄₅ ; यो वासः C₉₄E • °धिपं] C₄₅ ; °धिपः C₉₄E 96a तथेत्याह] C₉₄E ; तथैत्याह C₄₅ 96b गच्छामः] C₄₅E ; ग×मस् C₉₄ 96c प्राप्तं] C₉₄C₄₅ ; प्राप्त E 97a गिरिं] C₉₄E ; गिरि C₄₅ 97b °मानः] C₉₄C₄₅ ; °मानाः E 97d वानरः] C₉₄E ; वानर C₄₅ • स्रवगा°] C₄₅E ; स्रगा° C₉₄ 98a वानर°] C₉₄C₄₅ ; वानरः E 98b °च्छाया°] C₄₅E ; °च्छायां C₉₄ 99a °र्थ] C₉₄E ; °र्थ C₄₅ 99c °दत्तं] C₉₄E ; °दत्त° C₄₅ 99d °हि वानर जीवय] C₉₄ ; °वि वानर जीवयः C₄₅ , °हि वा न च जीवये E 100a तु मे] C₉₄C₄₅ ; मम E

अदत्त्वा तत्फलं तुभ्यं जीवितुं संशयो भवेत् ।
 अथवा तत्र गच्छामो यत्र चित्ररथः स्वयम् ॥ १२:१०१ ॥
 वानरः पुनरेवाह एवं कुर्वामहे वयम् ।
 ततश्चित्ररथावासमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ १२:१०२ ॥
 गन्धर्वराज कार्यार्थी त्वात् ह्यहम्पुनरागतः ।
 पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि मां यदि शक्यते ॥ १२:१०३ ॥
 गन्धर्वराजोवाच ।
 सूर्यलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
 मया दत्तं फलं तुभ्यमत्यन्तसुहृदो ऽसि मे ॥ १२:१०४ ॥
 कुतो ऽन्यत्फलमादास्ये मम नास्ति स्रवङ्गम ।
 सूर्यलोकं गमिष्यामस्तत्र याचस्व भास्करम् ॥ १२:१०५ ॥
 गन्धर्वेनैवमुक्तस्तु तथेत्याह स्रवङ्गमः ।
 सूर्यलोकं ततः प्राप्ता गन्धर्वादय सर्वशः ॥ १२:१०६ ॥
 गन्धर्व उवाच ।
 कार्यार्थेन पुनः प्राप्तस्त्वत्सकाशं खगेश्वर ।
 पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि जीवमनाशय ॥ १२:१०७ ॥
 सूर्य उवाच ।
 सोमलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
 स फलं दत्तमेवासि सुहृदत्वान्मया तव ॥ १२:१०८ ॥
 अन्यद्दातुं न शक्नोमि गच्छ सोमपुराद्य वै ।
 तं प्रार्थयाविकल्पेन अत्रिपुत्रं ग्रहेश्वरम् ॥ १२:१०९ ॥
 रुद्र उवाच ।
 गताः सूर्याग्रतः कृत्वा सोमलोकं तथैव हि ।

101c अथवा तत्र] C₄₅E ; अ×××त्र C₉₄ 101d चित्ररथः] C₉₄C₄₅^{pc}E ; चिरथः C₄₅^{ac} 102b एवं] C₉₄
 E ; एव C₄₅ 102c ततश्चि°] C₉₄C₄₅ ; तत्र चि° E 103b त्वात् ह्यहम्पु°] C₄₅ ; त्वन्ह्ययम्पु°
 C₉₄ , त्वत् ह्यहं पु° E 104 गन्धर्वराज उवाच] C₄₅ ; गन्धर्वराजोवाच C₉₄E 104a गतश्चास्मि]
 C₄₅E ; गतश्चा?× C₉₄ 104b तेन दत्तं] C₄₅E ; ×××त्तम् C₉₄ 104c दत्तं] corr. ; दत्त° C₉₄C₄₅
 E 104d °सुहृदो] C₉₄E ; °सुहृदो C₄₅ 105a ऽन्यत्फलमादास्ये] C₉₄C₄₅ ; ऽन्यफल दास्यामि
 E 105b मम नास्ति स्रवङ्गम] C₉₄C₄₅ ; मत्तो ऽस्ति स्रवङ्गमः E 105c गमिष्यामस्] C₉₄C₄₅ ;
 गमिष्यामि E 106b तथेत्याह] C₉₄E ; तथैत्याह C₄₅ 106d °दय स°] conj. ; °दयस्स° C₉₄ ,
 °दयः स° C₄₅E 107 गन्धर्व उवाच] C₄₅ ; गन्धर्व उवा?× C₉₄ , गन्धर्वराजोवाच E 107c त्वन्य°]
 C₉₄ ; त्व° C₄₅ , स्त्वन्य° E 107d °नाशय] C₉₄C₄₅ ; °नाशयः E 108c °वासि] C₉₄C₄₅ ;
 °वाभिः E 108d सुहृदत्वान्मया] C₉₄C₄₅ ; स च दत्त्वा मया E 109a अन्यद्] E ; अन्य C₉₄C₄₅
 109b °पुराद्य] C₉₄C₄₅ ; °पुराद्य E 109c °विकल्पेन] C₄₅E ; °विक?×× C₉₄ 109d °पुत्रं] C₄₅
 E ; °पुत्र° C₉₄ 110 रुद्र] C₉₄C₄₅ ; महेश्वर E 110a गताः] C₄₅ ; गत C₉₄ , गतः E

उवाच सूर्यः सोमाय करुणापेक्षया शशिम ॥ १२:११०॥
 सोम उवाच ।
 किमर्थमागतो भूयः कर्तव्यं तत्र भास्कर ।
 फलं दातुं पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१११॥
 सूर्य उवाच ।
 यदि शक्यं फलं देहि अन्यन्न प्रार्थयाम्यहम् ।
 न दत्तासि फलमन्यन्मया वद्धो भविष्यसि ॥ १२:११२॥
 सोम उवाच ।
 आगमं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्ववाहितो भव ।
 इन्द्रेणास्मि फलं दत्तं सफलं दत्त मे भवान् ॥ १२:११३॥
 गत्वैवेन्द्रसदस्त्वन्यत्प्रार्थयामः सहैव तु ।
 एवं कुर्म इति प्राह गत्वेन्द्रसदनं प्रति ॥ १२:११४॥
 सोमेनेन्द्रमुवाचेदं फलकामा इहागताः ।
 पूर्वदत्तफलमन्यद्देहि शक्र ममाद्य वै ॥ १२:११५॥
 इन्द्र उवाच ।
 यदर्थमिह सम्प्राप्तः स च नास्ति निशाकर ।
 विष्णुहस्तान्मया प्राप्तमेकमेव फलं शुभम् ॥ १२:११६॥
 सर्व एव हि गच्छामो विष्णुलोकं ग्रहेश्वर ।
 सर्व एवोपजग्मुस्ते फलार्थं मधुसूदनम् ॥ १२:११७॥
 एवमुक्त्वा गताः सर्वे देवराजपुरस्कृताः ।
 मुहूर्तेनैव सम्प्राप्ता विष्णुलोकं यशस्विनि ॥ १२:११८॥
 उपसृत्य तत इन्द्रः प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
 सर्वेषामुपरोधेन प्रार्थयामि यशोधर ॥ १२:११९॥
 विष्णुरुवाच ।
 पूर्वदत्तफलस्यार्थं तच्च सर्वमिहागताः ।

110d करुणा°] C₄₅ ; कारणा° C₉₄E • शशिम] C₉₄C₄₅ ; शशि E 111b तत्र] C₉₄C₄₅ ; तव E •
 °कर] C₉₄C₄₅ ; °करः E 111cd पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्क°] corr. ; पुनस्त्वन्य मुक्त्वा त्वन्यङ्क°
 C₉₄ , पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वास्त्वन्यं क° C₄₅ , पुनस्त्वन्यत्मुक्त्वा त्वन्यङ्क° E 112a शक्यं फलं देहि] C₉₄E ;
 काफलन्देहि C₄₅^{ac} , काफल*न्देहि C₄₅^{pc} 112b अन्यन्न] C₉₄C₄₅ ; अन्यान्न E 112cd फलमन्यन्म°]
 C₉₄C₄₅ ; फलं मन्ये म° E 112d वध्यो] corr. ; वद्धो C₉₄C₄₅ , वद्धो E • भविष्यसि] C₉₄E
 ; भविष्यति C₄₅ 114a गत्वैवेन्द्र°] C₉₄ ; गत्वैवेन्द्र° C₄₅ , गन्धर्वेन्द्र° E 114c कुर्म] C₉₄C₄₅ ;
 सोम E 115d शक्र] C₉₄C₄₅ ; शक E • वै] C₉₄E ; वैः C₄₅ 116b °कर] C₉₄ ; °करः C₄₅E
 116d फलं] C₉₄E ; फल C₄₅ 117b °श्वर] C₉₄E ; °श्वरं C₄₅ 117c °जग्मु°] C₄₅E ; °जग्मु° C₉₄
 (unmetr.) 118a °क्त्वा] C₉₄C₄₅ ; °क्ता E 119d °धर] C₉₄C₄₅ ; °धरम् E 120 विष्णुरुवाच] C₉₄
 C₄₅ ; विष्णुरुच C₉₄^{ac} , विष्णु उवाच E 120a °दत्त°] C₉₄C₄₅ ; °दत्तं E • °र्थे] C₉₄C₄₅ ; °र्थि E

न शक्नोमि फलं दातुं किं वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१२०॥
 इन्द्र उवाच ।
 ब्रह्माण्डमपि भेतुं त्वं शक्नोषि गरुडध्वज ।
 अशक्यं तव नास्तीति जानामि पुरुषोत्तम ॥ १२:१२१॥
 एवमुक्त्वा पुनर्विष्णुः प्रत्युवाच पुरन्दरम् ।
 फलमेकं परित्यज्य सर्वं शक्नोमि कौशिक ॥ १२:१२२॥
 उपायो ऽत्र प्रवक्ष्यामि आगमं शृणु गोपते ।
 ब्रह्मणा च मम दत्तं तत्फलैकं पुरन्दर ॥ १२:१२३॥
 मया दत्तफलं त्वेकं किमन्यद्दातुमिच्छसि ।
 प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं परमेष्ठिं प्रजापतिम् ॥ १२:१२४॥
 तवोपराधाद्देवेन्द्र प्रार्थयामि पितामहम् ।
 एवमुक्त्वा गताः सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ १२:१२५॥
 इन्द्रः सूर्यः शशी चैव गन्धर्वो वानरस्तथा ।
 विपुलः श्रेष्ठिकश्चैव राजदूतद्वयं तथा ॥ १२:१२६॥
 ब्रह्मलोकं मुहूर्तेन प्राप्तवान्सुरसुन्दरि ।
 दृष्ट्वा ब्रह्मसदो रम्यं सर्वकामपरिच्छदम् ॥ १२:१२७॥
 अनेकानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 मन्दारतरुशोभानि वैडूर्यमणिकुट्टिमान् ॥ १२:१२८॥
 प्रवालमणिस्तम्भानि वज्रकाञ्चनवेदिकाम् ।
 प्रवालस्फाटिको जाल इन्द्रनीलगवाक्षकः ॥ १२:१२९॥
 पश्यते विपुलस्तत्र नानावृक्ष मनोरमाः ।
 पुष्पानामितवृक्षाग्राः फलानामितका भवेत् ॥ १२:१३०॥
 सर्वरत्नमया वृक्षाः सर्वरत्नमयं जलम् ।
 वृक्षगुल्मलतावल्ली कन्दमूलफलानि च ॥ १२:१३१॥

120c शक्नोमि] C₉₄E ; शक्नोति C₄₅ 120d त्वन्यत्क°] em. ; त्वन्यङ्क° C₉₄C₄₅E 121a भेतुं त्वं] C₉₄ ; भेतु त्वं C₄₅ , भर्तुत्वं E 121b शक्नोषि] C₉₄E ; शक्नोति C₄₅ 121c अशक्यं] C₉₄E ; अशक्य° C₄₅ 121d °त्तम] C₉₄C₄₅ ; °त्तमम् E 122a °क्तः] C₄₅ ; °क्त्वा C₉₄E 123c मम] C₉₄C₄₅ ; ममा° E 124b °च्छसि] C₄₅E ; °च्छति C₉₄ 124c प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं] C₉₄C₄₅ ; प्रार्थया च गत्वैकं E 124d °ष्टि] C₄₅E ; °ष्टि° C₉₄ 125a तवो°] C₉₄C₄₅ ; ततो° E 125c गताः] C₉₄C₄₅ ; गता E 126a सूर्यः शशी चैव] C₉₄C₄₅ ; सोमश्च सूर्यश्च E 126d °द्वयं तथा] E ; °द्वयस्तथा C₉₄C₄₅ 127c °सदो] C₉₄C₄₅ ; °सदं E 128c °तरु°] E ; °तल° C₉₄C₄₅ 128d वैडूर्य°] C₉₄C₄₅ ; वैडूर्य° E • °कुट्टिमान्] corr. ; °कुट्टिमान् C₉₄ , °कुट्टिमां C₄₅ , °कुट्टिमम् E 129b °वेदिकाम्] C₉₄C₄₅ ; °वेदिका E 129c °स्फाटिको जाल] C₉₄C₄₅ ; °स्फटिको जाला E 130a पश्यते] C₉₄C₄₅ ; दृश्यन्ते E • विपुल°] C₉₄C₄₅ ; विपुला° E 130c पुष्पा°] C₉₄C₄₅ ; पुष्प° E • °ग्राः] em. ; °ग्रा C₉₄C₄₅ , °या E 130d फलानामितका] C₉₄C₄₅ ; फलनामितकां E 131a सर्व°] C₄₅E ; सर्वे C₉₄ 131b सर्व°] C₄₅C₉₄ ; सर्वे E

सर्वे रत्नमया दृष्ट्वा विपुलो विपुलेक्षणः ।
 अनेकभौमं प्रासादं मुक्तादामविभूषितम् ॥ १२:१३२ ॥
 अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम् ।
 विमानकोटिकोटीशं सर्वकामसमन्वितम् ॥ १२:१३३ ॥
 ब्रह्मलोकसभा रम्या सूर्यकोटिसमप्रभा ।
 तत्र ब्रह्मा सुखासीनो नानारत्नोपशोभिते ॥ १२:१३४ ॥
 चतुर्मूर्तिश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः ।
 चतुर्वेदधरो देवश्चतुराश्रमनायकः ॥ १२:१३५ ॥
 चतुर्वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते ।
 गायत्री वेदमाता च सावित्री च सूरूपिणी ॥ १२:१३६ ॥
 व्याहृतिः प्रणवश्चैव मूर्तिमान्समुपासते ।
 वौषट्कारो वषट्कारो नमस्कारः स मूर्तिमान् ॥ १२:१३७ ॥
 श्रुतिः स्मृतिश्च नीतिश्च धर्मशास्त्रं समूर्तिमत् ।
 इतिहासः पुराणं च सांख्ययोगः पतञ्जलम् ॥ १२:१३८ ॥
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्वमेव च ।
 अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च मूर्तिमान् समुपासिते ॥ १२:१३९ ॥
 ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दिनम् ।
 गां च अर्घं च दत्त्वैवमास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १२:१४० ॥
 मणिरत्नमये दिव्ये आसने गरुडध्वजः ।
 देवराजो रविः सोमो गन्धर्वः श्रवणेश्वरः ॥ १२:१४१ ॥
 विपुलश्च महासत्त्व आस्यतां रत्न-आसने ।
 साधु भो विपुल श्रेष्ठ साधु भो विपुलं तपः ॥ १२:१४२ ॥
 साधु भो विपुलप्राज्ञ साधु भो विपुलश्रिय ।
 तोषिताः स्म वयं सर्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १२:१४३ ॥

132a सर्वे] C₄₅E ; सर्वे C₉₄ • दृष्ट्वा] C₄₅ ; दृष्ट्वा C₉₄E 133cd विमानकोटिकोटीशं सर्वकामसमन्वितम्] C₉₄ ; विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम् C₄₅, omitted in E 137a व्याहृतिः] C₉₄E ; व्याहृतिः C₄₅ • प्रणवश्चैव] C₄₅E ; प्रणवः×व C₉₄ 137c वषट्कारो] C₉₄E ; omitted in C₄₅ 138b °शास्त्रं समूर्तिमत्] C₉₄C₄₅ ; °शास्त्रसमूर्तिमान् E 138c पुराणं च] C₉₄ ; पुराणश्च C₄₅ E 138d °जलम्] C₉₄C₄₅ ; °जलि E 139b गान्धर्व-म्-एव] C₉₄ ; गन्धर्वमेव C₄₅, गान्धर्वरेव E 139c अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च] E ; अर्थवेदान्यवेदश्च C₉₄C₄₅ 140c अर्घं च] C₉₄ ; अर्घश्च C₄₅, अर्घ्यश्च E 141c रविः सोमो] C₉₄C₄₅ ; शशी सूर्यो E 141d श्रवणं] C₉₄C₄₅E ; श्रवणं C₄₅ 142a महासत्त्व] C₉₄E ; समासत्त्व C₄₅ 142b आस्यतां] C₉₄E ; आस्यता C₄₅ • °आसने] C₉₄C₄₅ ; °शाशने E 142c भो] C₉₄E ; हो C₄₅ 142d विपुलं तपः] E ; विपुलतपः C₉₄, विपुलतपः C₄₅ 143b °श्रिय] C₉₄ ; °प्रियः C₄₅, °श्रियः E 143c तोषिताः] C₉₄C₄₅ ; तोषिता E

आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्विनौ मरुत्तथा ।
 भुङ्क्ते भोगान्यथोत्साहं मम लोके यथासुखम् ॥ १२:१४४ ॥
 इयं विमानकोटीनां तवार्थायोपकल्पिता ।
 सहस्राणां सहस्राणि अप्सरा कामरूपिणी ॥ १२:१४५ ॥
 तवार्थीयोपसर्पन्ति सर्वालंकारभूषिताः ।
 यावत्कल्पसहस्राणि परार्थानि तपोधन ।
 यत्र यत्र प्रयासित्वं तत्र तत्रोपभुज्यताम् ॥ १२:१४६ ॥
 महेश्वर उवाच ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य विपुलो विपुलेक्षणः ।
 वेपमानो भयत्रस्त अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः ॥ १२:१४७ ॥
 प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
 उवाच मधुरं वाक्यं ब्रह्म लोकपितामहम् ॥ १२:१४८ ॥
 विपुल उवाच ।
 भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह ।
 स्वप्नभूतमिवाश्चर्यं पश्यामि त्रिदशेश्वर ॥ १२:१४९ ॥
 स्मृतिभ्रंशश्च मे जातो बुद्धिर्जातान्धचेतना ।
 मूढो ऽहं त्वां कथं स्तौमि ज्ञानातीतं परात्परम् ॥ १२:१५० ॥
 तुभ्यं त्रैलोक्यबन्धो भव मम शरणं त्राहि संसारघोरात्
 भीतो ऽहं गर्भवासाज्जरमरणभयात्त्राहि मां मोहबन्धात् ।
 नित्यं रोगाधिवासमनियतवपुषं त्राहि मां कालपाशात्
 तिर्यं चान्योन्यभक्षं बहुयुगशतशस्त्राहि मोहान्धकारात् ॥ १२:१५१ ॥
 श्रुत्वैवोवाच ब्रह्मा विपुलमति पुनर्मानयित्वा यथावत्
 आहूत सम्प्रवन् ते भविष्यसि तव मे जन्मलोभो न भूयः ।

144a रुद्राः] C₉₄C₄₅ ; रुद्रा E 144b साध्याश्विनौ] conj. ; साध्याश्विन्यौ C₉₄C₄₅ , साध्या यक्षो E 144c भुङ्क्ते] C₉₄C₄₅ ; भुङ्क्षे E 145b तवार्थायोः] C₉₄E ; तवायोः C₄₅ • °कल्पिता] C₉₄C₄₅ ; °कल्पितान् E 145c सहस्राणां] C₉₄E ; सहस्राणा C₄₅ 145d °रूपिणी] C₉₄C₄₅ ; °रूपिणि E 146a °र्थीयोः] C₉₄ ; तवार्थायोः C₄₅ , °र्थेयोः E 146d परार्थानि] C₉₄C₄₅E ; पराणि C₄₅ • °धन] C₉₄C₄₅ ; °धनाः E 147b विपुलो] C₉₄E ; omitted in C₄₅ 147c भयत्रस्त] E ; भयस्तत्र C₉₄C₄₅ 148c मधुरं] C₉₄E ; मधुरं C₄₅ 148d लोकं] C₉₄C₄₅ ; लोके E 150b जातान्धचेतना] C₉₄C₄₅ ; जातो ऽन्धचेतनः E 150cd (मूढो ... परात्परम्)] E ; omitted in C₉₄C₄₅ 151a °घोरात्] C₄₅ ; °घोरम् C₉₄E • तुभ्यं] C₉₄C₄₅ ; नमस् E • त्रैलोक्यं] C₉₄E ; त्रैलोक्यं C₄₅ 151b °जरं] C₉₄C₄₅ ; °जनुं E • °भयात्] E ; भयं C₉₄C₄₅ 151c नित्यं] C₉₄E ; नित्यं C₄₅ (unmetr.) • रोगां] C₉₄C₄₅ ; °रागां E • °नियतं] C₉₄E ; °तियतं C₄₅ • °वपुषं त्राहि मां] C₉₄E ; °वपुष त्राहि मां C₄₅ 151d तिर्यं] C₉₄C₄₅ ; तिर्यश् E 152a श्रुत्वैवोवाच] C₉₄C₄₅ ; श्रुत्वैव वाच E • °मति] E ; °मतिः C₉₄C₄₅ • मानयित्वा] C₉₄C₄₅ ; मानयंवा E 152b आहूत] C₉₄C₄₅ ; आहूत E • भविष्यसि] C₉₄C₄₅ ; अविपलि E • मे जन्मलोभो न] C₉₄C₄₅ ; यजन्मलाभानु E

गर्भावासन् न च त्वन् न च पुनमरणं क्लेशमायासपूर्णम्
छित्त्वा मोहान्धशत्रुं व्रजसि च परमं ब्रह्मभूयत्वमेषि ॥ १२:१५२॥

महेश्वर उवाच ।

ब्रह्मणा एवमुक्तस्तु विष्णुना प्रभविष्णुना ।

एवं भवतु भद्रं वो यथोवाच पितामहः ॥ १२:१५३॥

इन्द्रेण रविणा चैव सोमेन च पुनः पुनः ।

साध्यादित्यैर्मरुद्गैर्विश्वेभिर्वसवैस्तथा ॥ १२:१५४॥

अहो तपःफलं दिव्यं विपुलस्य महात्मनः ।

स्वशरीरं दिवं प्राप्तः श्रद्धयातिथिपूजया ॥ १२:१५५॥

एवमादीन्यनेकानि विपुले परिकीर्तितम् ।

ब्रह्माणं पुनरेवाह विष्णुर्विश्वजगत्प्रभुः ॥ १२:१५६॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे विपुलोपाख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः ॥

152c °वासन् न च त्वन् न] C₉₄ ; °वासन्न C₄₅ , °वासानुबन्धं न E • पुनमरणं] E ; पुनर्मरणं C₉₄ , पुनर्मण C₄₅ 152d °शत्रुं] C₉₄E ; °शत्रु C₄₅ 153b विष्णुना] C₉₄E ; omitted in C₄₅ 153d °महः] C₉₄E ; °मह C₄₅ 154a रविणा] C₉₄C₄₅ ; शशिना E 154b सोमेन] C₉₄C₄₅ ; सूर्येण E • पुनः पुनः] C₉₄E ; पुन पुनः C₄₅ (unmetr.) 154b °द्वैर्विश्वेभिर्] E ; °द्वैर्विश्वेभि C₉₄ , °द्वै विश्वेभि C₄₅ 155c स्वशरीरं] C₉₄ ; शशरीरो C₄₅ , सशरीरं E • प्राप्तः] C₄₅ ; प्राप्तं C₉₄E 155d °पूजया] C₉₄ C₄₅ ; °पूजनात् E 156c ब्रह्माणं] C₉₄E ; ब्राह्मणः C₄₅ Colophon: नामाध्यायो द्वादशमः] C₉₄ C₄₅ ; नाम द्वादशो ऽध्यायः E